

ՄԻՔՈՅԷԼ ՆԱԼԱՐԱՆԴԵԱՆՑԸ Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐ-ԳՈՒՄ

(1862—1865)

Գլուխ Ա.

Միքայէլ Նալբանդեանցը, ինչպէս յայտնի է, իւր ձեռնարկած Հնդկաստանի ճանապարհորդութիւնից վերադարձաւ Ռուսաստան 62 թուին ¹⁾։ Նա Յունիսի 18-ին հասնում է Ս. Պետերբուրգ, 25 օր մնում է այնտեղ և ուղևորում է իւր ծննդավայրը—Նախիջևան, ուր և ժամանում է Յուլիսի 10-ին, երեկոյեան։ Նոյն ամսի 14-ին առաւօտեան գալիս է Նախիջևան կապիտան Զակո-Պօտաբովիչը և բարձր իշխանութեան հրամանով կալանաւորելով նրան, կրկին վերադարձնում է Պետերբուրգ, երբ նա դեռ չէր ժամանել ոչ իւր ճանապարհորդութեան, ոչ էլ իրան յանձնուած գործի մանրամասն հաշիւը պատրաստելու և ներկայացնելու այն հասարակութեան, որի ընտրութեամբ ու յանձնարարութեամբ նա իբրեւ լիազօր պատգամաւոր գնացել էր Վալկաթա Մասեհ Բաբաջանի Նախիջևանի օգտին կտակած գումարը բերելու։

Հանգուցեալն իւր կալանաւորութիւնը մի թիւրիմացութիւն է համարել. նա կարծել է, թէ բաւական է, որ ինքն երթալ, ում հետ հարկն է տեսնուի, խօսէ և գործը կը պարզուի և ինքն անմիջապէս կազատուի ու կվերադառնալ իւր գործին։ Այդ պատճառով էլ նա ուրախ է, հանգստացնում է իւրայիններին, հա-

¹⁾ Հնդկաստանի ճանապարհորդութեան մասին տես մեր «Միքայէլ Ղաղարեան Նալբանդեանց» գլ. Ը. ու Թ. էջ 93—110.

մոզում է նոցա լաց չլինել, չտխրել, որովհետև ինքը շուտով կվերադառնայ: Նա ճանապարհին էլ Պետերբուրգ գնալու ժամանակ, թողած իւր կալանաւորութեան գործը, ուրիշ մանր-մուկ բաների մասին է մըտածում: Նա Մոսկուայում խնդրում է նահանգապետին, որ իւր կառքը յանձնեն կապալաւու Կարսովին, որ վերադարձնէ Նախիջևան, Պետերբուրգից էլ գրում է իւր Մոսկուայի բարեկամներին, որ իմանան, թէ արդեօք կառքը յանձնուել է Կարսովին, և հոգ տանեն վերանորոգելու նորան, որովհետև ճանապարհին Եկատերինասլաւում նա կոտորուել ու փչացել էր:

Մինչև անգամ Պետերբուրգում, երբ նա արգելուած էր այնտեղ, նա չէր հաւատում իւր գործի ծանրութեանը և իւր բանտարկութեան երկարատևութեան: Նա բանտից գրած իւր նամակներում ակնարկելով իւր գործի վերայ, քանիցս կրկնում է նոյն նախադասութիւնը. «Աստուած է վկայ, որ ոչինչ չեմ հասկանում»: Մենք անդադար պատահում ենք նորա նամակների մէջ հետեւեալ ոճերին. «Այս ինչ գործը թող մնալ մինչև իմ դուրս գալս. կարելի է մինչև այն ժամանակ մենք տեսնուինք էլ, եթէ մինչև այն ժամանակ ես դուրս եկած չիմեմ, այն գործն այսպէս արէք. յոյս ունիմ, որ շուտով կտեսնուինք. կարծում եմ, որ շուտով կգրկեմ ձեզ», և այլն և այլն: Սակայն երկար, տաղտկալի օրերը, շաբաթները և ամիսները անցնում էին և նորա ակնկալիքը չէր կատարւում:

Նայբանդեանցի կեանքն արգելանքի մէջ, գոնէ վերջերը, ինչպէս երևում է, շատ էլ խիստ չի եղել: Նա ունենում է իւր ձեռքին փող, որով ըստ իւր ցանկութեան, գնում է ինչ որ կամենում է. նա ամեն օր լաւ եղանակներին դուրս է գալիս բանտի պարտէզը գրօսնելու և ազատ օդի մէջ մնում է, որքան ցանկանում է. նա թոյլտուութիւն է ստանում ամեն տեսակ գրքեր ստանալու, իւրայիններէց, կարդալու գրական աշխատանքով պարապելու, նամակներ ստանալու, նամակներ գրելու. նա իրաւունք է ստանում համարեա ամեն շաբաթ երեքշաբթի, չորեքշաբթի, կամ հինգշաբթի օրերը տեսակցութիւն ունենալու իւր եղ-

բայր Ղազարոսի և միւս թէ մշտապէս Պ. Բուրգում ապրող և թէ ժամանակաւորապէս այնտեղ եկած իւր ծանօթների ու բարեկամների հետ:

Տեսակցութեան համար նշանակուած օրը, որի համար, ինչպէս երևում է, ամեն անգամ առանձին թուրքութիւն է ստացւում եղել բերդապահից, վերակացուն սպասում է՝ տեսակիցներին և առաջնորդում է նոցա տեսակցութեան համար սահմանուած ընդունարանը, որտեղ և մնում են նոքա մինչև 2—3 ժամը, երբ հանգուցեալը ճաշում է եղել:

Նա ամեն օր նամակ է գրում: Նորան թուրքաւորուած է լինում նամակագրութիւն ունենալ իւր եղբայր Ղազարոսի հետ, որ հէնց նորան տեսնելու և նորա մօտ լինելու համար յաճախ Նախիջևանից գալիս է Պ. Բուրգ և երկար միջոցներով ապրում այնտեղ, երբեմն և իւր մտերիմ ընկեր Անանիա Սուլթանշահի հետ, որ քննութիւն բռնելու նպատակով նոյնպէս գալիս է Պ. Բուրգ և երկար մնում այնտեղ:

Առհասարակ նա շատ անհանգիստ էր իւր ծնողների և մերձաւորների՝ քոյրերի և եղբայրների համար, որոնք միշտ արտասուլալից նամակներ էին գրում նորան, ողբում, կոծում էին, նորան պատահած աղէտի պատճառով իւրեանց անտանելի դուրսիւնն էին նկարագրում, երբեմն էլ նոքա իւրեանց արտասուլալից նամակների հետ ուղարկում էին նորան զանազան իրեղէններ, ուտելիքներ, կարծելով, որ նա զրկուած է, միջոց չունի ոչ գնելու, ոչ էլ մի տեղից այդ բաները ստանալու: Նա խնդրում, աղաչում է Ղազարոսին, որ նա գրէ, հանգստացնէ նոցա, և մինչև իսկ արգելում է, որ նոքա մի օր և իցէ բան ուղարկեն իրան, աւելով, թէ ինքն ամեն բան առատութեամբ ստանում է, թէ ոչ մի բանի կարօտութիւն չունի: Նա մինչև իսկ բարկանում է իւր եղբօր վերայ, որ երբեմն հետեւելով նախիջևանցւոց օրինակին, ուղարկում էր նորան ընտիր ձուկ, ձկնկիթ և ուրիշ թանկագին ուտելիքներ, ասելով, որ նոյն բաներն աւելի հեշտ ճանապարհով և աւելի ընտիրները ստանում է ինքը վողով իւր բնակարանի մէջ և խնդրում է, որ բացի իւր սիրած սի-

գարներից, թղթից և գրքերից, ուրիշ ոչինչ չուղարկել իրեն:

Նալբանդեանցը մի, ինչպէս յայտնի է, աշխոյժ բնաւորութեամբ կենդանի մարդ էր: Ընկերական շրջանում նա սիրում էր խօսել, կատակել, երգել, դատել ու վիճաբանել, հրապարակական կամ հասարակական գործունէութեան մէջ նա ցոյց էր տալիս չափազանց մեծ, կարելի է ասել, անսպառ եռանդ՝ գրական ասպարիզում նա արտադրում էր ոգևորւած, համոզուած, ուղղակի սրտից բղխած երկեր, որոնք յափշտակում գրաւում էին ամենային, բանակուռի մէջ նա անդիմադրել տրամաբանութեան հետ միասին արտայայտում էր արտաքույ կարգի տաքութիւն: Հասկանալի է ուրեմն, թէ որքան ծանր պէտք է եղած լինի այդպիսի բնաւորութեան տէր մարդու համար յանկարծակի ընկնելը միայնութեան մէջ, մի տեսակ առանձնանալը, կտրուելն աշխարհից:

Նա իրեն մեռած էր համարում այդ ժամանակները և՛ կեանքի և՛ գործի համար և հէնց այդ պատճառով էլ իւր նամակներում յաճախ կրկնում էր, թէ ինքն արգելանքի մէջ մի այնպիսի կեանք է վարում, որ ոչ մի բանով օգտաւէտ չի կարող համարուել: Էմ այսօրուայ կեանքը կամ օրը, ասում էր նա, նմանում է երեկուանին, իսկ վաղուանը կրկնութիւն պէտք է լինի այսօրուանին:

Նալբանդեանցի միակ ուրախութիւնն ու մխիթարութիւնն այդպիսի հանգամանքներում լինում են նորա նամակագրութիւնը, բարեկամների ու ծանօթների հետ երբեմնական տեսակցութիւնը, ընթերցանութիւնը և գրական սլարապմունքը:

Գլուխ Բ.

Նամակագրութեան միջոցով նա մի կողմից տեղեկութիւն է ստանում իւր ընտանիքի մասին՝ իւր ծերունի ծնողների, քուրբկ Գայիանէի, քուրբկ Վառվառէի, եղբայր Գրիգորի, եղբայր Ղազարի և միւսների մասին,

միւս կողմից էլ նա սրտով ու մտքով ապրում է իւր այն բարեկամների, ծանօթների և ընկերների շրջանում, որից ինքը բաղդի այնպիսի անյաջող բերմունքով խլուած կտրուած էր։ Առաջին տեսակ տեղեկութիւնների աղբիւրը նորա եղբայր Ղազարոսն էր, որ համարեա միշտ Պետերբուրգում լինելով, մանրամասնաբար ու տեղով ծանօթացնում էր նորան իւրեանց ընտանեկան բոլոր հանգամանքներին, այնպէս որ նա կատարելապէս միջոց ունէր au courant լինելու իւրայիններին վերաբերեալ ամեն գործի, ուրախանալ նոցա ուրախութեամբ, տխրել ու տրտմել նոցա տխրութեամբ ու տրտմութեամբ։

Երկրորդ աղբիւրը մասամբ դարձեալ Ղազարոսն էր, բայց գլխաւոր նորա մտերիմ ընկեր բժիշկ Անանիա Սուլթանշահը, որի հետ նա կապուած էր շատ ժամանակից ի վեր բարեկամութեան ամենասերտ կապերով։ Ծիշտ է, նա համարեա իւր բոլոր նամակները գրում էր Ղազարոսի սնունդով, բայց ստույգ իրողութիւնն այն է, որ այդ նամակները միայն սնունդով կարող էին Ղազարոսին համարուել, թէ չէ ամեն բան նոցա մէջ նա գրում էր Սուլթանշահի հասցէին, նորա տանու, նորան յանձնելու, նորան հասցնելու, նորա կարծիքն իմանալու համար։ Այդ հանգամանքը, ի հարկէ, պէտք է մեկնել նորանով, որ նախ՝ նորան թույլատրուած էր գլխաւորապէս նամակագրութիւն ունենալ միայն իւր եղբայր Ղազարոսի հետ, ուստի և նա ստիպուած էր ամեն բան նորա նամակներում գրել, բայց խօսել, դատել, վիճաբանել իւր ընկեր Սուլթանշահի հետ. երկրորդ՝ որ Ղազարոսն ինտելիգենտ մարդ չէր, նորա հետ չէր կարելի խօսել այնպիսի վերացական նիւթերի մասին, որպիսին հետաքրքրում էր նորան։

Նամակագրութիւնը կատարւում էր գլխաւորապէս ռուսերէն լեզուով, որովհետեւ այդպէս էին պահանջում նորա կեանքի պայմանները։ Սովորաբար նա ինքը գրում էր ռուսերէն, իսկ եղբայրը պատասխանում էր հայերէն, որովհետեւ նա ռուսերէն այնքան լաւ չգի-

տէր, որ կարողանար լիովին հասկացնել նորան իւր միտքն այդ լեզուով:

Հետաքրքրական են հանդուցեալ հրապարակախօսի այդ ուսուէրէն նամակները: Նոքա բացի իւրեանց բովանդակութեան վերին աստիճանի հետաքրքրականութիւնից, շահեկանութիւնից, գրաւում են մեր ուշադրութիւնը և նորանով, որ ցոյց են տալիս նորա ուսաց լեզուի գիտութեան չափն ու պաշարը: Ակներև է, որ հանգուցեալն այնքան լիակատար կերպով ծանօթ է եղել ուսաց գրական լեզուին, որ ազատ ու համարձակապէս կարողացել է արտայայտել նորանով իւր միտքը, ազատ ու համարձակապէս կարողացել է խօսել ու շարադրել է այդ լեզուով: Նորա ուսուէրէն գրութեան ձևը անընդհատօրէն է, մաքուր, կանոնաւոր, զուտ ուսական ոճերով ու դարձուածներով, թէ և այն էլ պէտք է ասել, որ այդ նամակները բոլորն էլ շտապ, լանպատրաստից գրուած, շարադրուած բաներ են: Երևում է, որ հանդուցեալը շատ ժամանակ է նուիրել այդ լեզուի ուսումնասիրութեան, երկար ու լուրջ գործնական վարժութիւններ է ունեցել, որ կարողացել է այդպիսի գրելու ձև, ոճ և ամենադժուար վերացական, գիտական մտքեր արտայայտելու դարձուածներ մշակել ³⁾։ Նալբանդեանցն ունեցել է շատ մօտ

³⁾ Այդ նամակները, որոնք նիւթ են մատակարարել մեզ, մեր այս գրուածքի համար, թուով 18 հատ են և գրուած են 62, 63, և 64 թուականների ընթացքում: Դոքա սկսում են 1862 թուի Դեկտեմբերի 30-ից և վերջանում են 1864 թուի Յունիսի 13-ով: Նամակներից երկուսն ուղղուած «սիրելի եղբայր» Անանիա Սուլթանշահին, միւսները «սիրելի կամ թանկագին եղբայր» Ղադարոսին: Այդ նամակները մենք ստացել ենք Պ. Մինաս Բերբերեանից, որի ձեռքն իբրև աղագականք անցել են դոքա Անանիա Սուլթանշահի մահից յետոյ: Ոգտուում ենք ղէպքից ալստեղ հրապարակով լայտնելու պ. Մինաս Բերբերեանին մեր շնորհակալութիւնը, որ ամենայն սիրելութեամբ այդ նամակները մեր տրամադրութեան տակ դրեց: Նամակների հետ միասին պ. Բերբերեանը մեզ լանձնեց և այն պաշտօնական թղթի պատճէնը, որ Նալբանդեանցը 1862 թուի Յունուարի 18 ին գրել է Պետերբուրգից Նոր-Նախիջևանի քաղաքագլուխ Հալրապետեանին «Հնդկական դումարի»

ծանօթներ, բարեկամներ և մտերիմ ընկերներ, բայց ոչ որ նորան այնքան մօտ, ոչ ոք նորա հետ այնքան մերտերիմ չի եղել, որքան բժիշկ Անանիա Սուլթանշահը, որի հետ, կարելի է ասել, նա ինչպէս հարազատ եղբայր, բաժանել է իւր թէ ուրախութիւնը և թէ տրտմութիւնը: Այդ Անանիա Սուլթանշահի հետ է, որ նա ունեցել է ընդհանուր բարեկամներ ու ծանօթներ, դորա հետ է, որ նա անց է կացրել իւր ուսանողութեան ամենալաւ, ամենազուարթ ու երջանիկ տարիները, դորա հետ է եղել նորա խորհուրդները, նորա պարապմունքը, մտքի փոխանակութիւնը, ընթերցանութիւնը և կարգացած գրքերի քննադատութիւնը, դրական պարապմունքի նիւթերի ընտրութիւնը, «Հիւսիսափայլի» աշխատակցութիւնը, և այլն և այլն:

Գործա, այդ երկու ամուլները Մոսկուայում իւրեանց ուսանողութեան ժամանակ ունեցել են մի գիտական

մասին, որից մենք նորնպէս օգտուեցանք մեր այս գրուածքի համար և որ նորա ձեռքն է անցել նորնպէս Սուլթանշահի մահից լետով նամակների հետ միասին: Անանիա Սուլթանշահը Նոր-Նախիջևանի Սուլթանշահեան ընտանիքից էր, նա աւարտել էր իւր ուսումը Մոսկուայի համալսարանի բժշկական բաժնում և բաւականին ժամանակ էլ առանձնապէս պարապել և կատարելագործուել էր իւր ընտրած գիտութեան ճիւղի մէջ: Կեանք մտնելով, նա չէ հաստատուել իւր ծննդավայր Նոր-Նախիջևանում, այլ տեղափոխուել էր Ղալար քաղաքը, ստանձնելով քաղաքային բժիշկի պաշտօն և նորն պաշտօնի մէջ մնալով մինչև իւր մահը: Սուլթանշահը, որ մեռաւ սրանից երկու տարի առաջ, լաւտնի է մեր գրականութեան մէջ իբրև հեղինակ «Հայոց աղբի լուսաւորիչ» խորագրով մի թատերական երկի, որ տպագրուած է 1859 թուի «Հիւսիսափայլում»: Այդ թատերական գրուածքն իսկապէս հեղինակութիւն չէ, այլ թարգմանութիւն ռուսերէնից: Սուլթանշահը թարգմանելով նորան Նալբանդեանցի օգնութեամբ և մասնակցութեամբ, լարմարեցրել է նորան Հայոց կեանքին. նա նորա մէջ դուրս է բերել խալիբեան դպրոցի հիմնադիր Յարութիւն աղա խալիբեանին, Գաբրիէլ վարդապետ Ալվադեանին, Գէորգ Գաւանդեանին և այլ ևս մի քանի երկրորդական գործիչների տիպարներ, ետևով դոցա ասածներին ու արածներին երգիծաբանական ու զաւեշտական բնուորութիւն: «Հայոց աղբի լուսաւորիչ»-ի մասին տես Մաքատ Շահազիզեանի «Ամառնային նամակներ» էջ 25:

շրջան կամ ընկերութիւն, որ կանոնաւոր նստեր է ունեցել, որտեղ կարգացուել են բնագիտական բժշկական և վիրհատական ակտաբանական ռեֆերատներ, որոնց առթիւ եղել են ռեկորուած շահեկան վիճաբանութիւններ, սարքուել են ուսանողական անմեղ խնջուքներ և գարեջրի անհամար շէեր են դատարկուել: Իոցա, այդ նստերին ու խնջուքներին նուիրուած ժամերն եղել են նորա կեանքի ամենաթանկագին ըուլէները:

Նա այդ ժամանակներն ապրուստի շատ քիչ միջոց է ունեցել, բայց այնպիսի մեծ բաւականութիւն է ստացել, այնքան յափշտակուել ու ռեկորուել է, որ իրեն ամենից բաղդաւոր է համարել, որովհետեւ ազատ է զգացել իրեն, որովհետեւ ապրել է այնպէս, ինչպէս ինքն է ցանկացել, որովհետեւ արել է այն, ինչ որ իրեն հաճելի է եղել:

Ատահակ է և այնպէս, որ նա իւր ընկերների հետ ուսանողական զուարթ անհոգ զբօսանքներ է կատարել Մոսկուայի փողոցներում, հրապարակներում, հեռաւոր թաղերում ու խուլ, կենդրոնից հեռու ընկած անկիւններում, որտեղ և յաճախ պատահել է զանազան կօմիքական արկածների, անծանօթ և շատ հետաքրքրական տիպերի. մէկ անգամ, օրինակի համար՝ նա իւր ընկերների հետ մի այդպիսի զբօսանքի ժամանակ ընկել է մի բազմայարկ տան վերնատուն, որտեղ տեսել ու ծանօթացել է մի պարոնի հետ, որ միայն քիմիական ֆորմուլաներով է խօսում եղել: Ի զուր չէ անմահ Շիլլերն ասել, թէ մարդուս կեանքի մալիսը միայն մի անգամ է ծաղկում:

Այդ ժամանակներն եղել են Նալբանդեանցի կեանքի մալիսը. նա այդ ժամանակները դեռ անհոգ է եղել, նորան դեռ չի ճնշած եղել անագորոյն կեանքի ծանրութիւնը, նա առողջ է եղել, լցուած ապագայի բարի յոյսերով, լցուած գործելու, աշխատելու անհուն եռանդով: Իսկ այժմ—այժմ որքան մեծ հակապատկեր: Մայիսեան ծաղիկներն արգէն թառամել են, կեանքը խոր խորշումներ է դրոշմել նորա լայն ճակատին, առողջութիւնը խանգարուել, մաքի ծովից, հոգաւորութեան ծանրութիւնից հալուել ու մաշուել, ի

զուր չէ, որ նա այդ ժամանակները լաճախակի կրկնում է եղել, թէ ինքը համբերութեամբ տանում է իւր խաչը, որովհետեւ ընտելացել է նեղութեան, որովհետեւ նորան կեանքի ճանապարհի վրայ վարդեր չեն բուսել:

Այսպիսի դժուար հանգամանքներում, երբ կարելի է ասել, նորա կեանքի աշունն էր ժամանել, բնական է, որ նա անհամբեր սպասում էր իւր ընկեր Սուլթանշահին, որ կարողանայ սեղմել նորան իւր կրծքին, լիջել նորա հետ իւր կեանքի մայիսը, տեղեկութիւն ստանալ նորանից այն շրջանի մասին, որի մէջ նա ապրել էր, ու դորանով սակաւ մի քաղցր ու բուժիչ բալասան դնել իւր ցաւոտ խոցերի վրայ:

Ահա այս պատճառով էլ, երբ նա առաջին անգամ իւր եղբորից իմանում է, որ Սուլթանշահը գալիս է Պետերբուրգ, երեխայի պէս ուրախանում է: «Մի նախազգացմունք ասում է ինձ, գրում է նա այդ առթիւ իւր եղբորը, որ ես շուտով նորան կգրկեմ, և եթէ այդ ցնորք չլինի, այլ իրագործուի de facto, այն ժամանակ ես մեծապէս ուրախ կլինեմ, և երեխաներից մեծագոյնը — Գեօտտէն մի անգամ էլ սխալուած կլինի, որ ասել է, թէ մենք մեր երևակայութեան երեխաներն ենք: Մենք ինքներս անցել ենք Կօօրդինատի այն կողմը և կամենում ենք մեզ հաւատացնել, թէ մենք բոլորեքեանս էլ մի բացասական մեծութիւն ենք, Սուլթանշահի Պետերբուրգ գալը, նորա հետ մէկ-մէկ տեսնուելը, նորա հետ երկար ու բարակ նամակներով զրբուցելը, անցած-գնացածը լիջելը թէև քաղցրացնում էին նորա կեանքը, բայց չէին բուժում նորա ներկայ վէրքերը, որովհետեւ ներկայ վէրքերի համար հարկաւոր էին և ներկայ միջոցներ, որ Սուլթանշահը, ի հարկէ, չէր կարող տալ նորան:

Գլուխ Գ.

Սուլթանշահը, որի համար նա ասում է եղել, թէ եթէ նա Պետերբուրգից երթայ, ինքը բւեռներից դուրս կմնայ, արգարացնում է նորա լոյսերը, նա տեղե-

կուժիւն է հաղորդում նորան սիրելի միւս ընկերներին, ծանօթների ու բարեկամների մասին, Բուզնէի, Գրիգոր Ալաջալեանի, Ուստինովիչի, Տէր-Մովսէսի, Նազարեանցի և միւսների:

Բուզնէ Ֆէօդր Մաքսիմովիչը, որ ծառայում էր Մոսկուայի նահանգապետ Զակրեւսկու մօտ իբրեւ առանձին լանձնարարութիւնների աստիճանաւոր, մի կենսունակ, մի շատ ուրախ բնավորութեան տէր մարդ էր, այնպէս որ չէր կարելի նորան ճանաչել ու չսիրել: Նալբանդեանցը դեռ առաջ, իւր Մոսկուայում եղած ժամանակ ծանօթացել էր նորա հետ և տեսնելով նորա ուրախ բնավորութիւնը, ընկերական մտերմութիւնը և բարեկամական հաւատարմութիւնը, սրտանց սիրել էր նորան: Վերջին անգամ նա նորան տեսել էր Մոսկուայում 62 թուի յունիսի վերջին. նա այն ժամանակ հիւանդ էր հիւծախտով, որի վերայ լետույ աւելացել էր կարմիր-քամու բորբոքը, որ և ճակատագրական վախճան էր ունեցել: Նորա մահուան լուրը շատ տխրեցնում է նորան և ստիպում է կրկնել այն հին, բայց միշտ թարմ ճշմարտութիւնը, որ շատ գեղեցիկ արտայայտուած է ուսանողական յայտնի (Gaudeamus) երգի մէջ. —

Vita nostra brevis est,

Brevi finietur.

Venit mors velociter,

Rapit nos atrociter,

Nemini parcetur:

Այսպէս է ամեն բանի վերջը, խորհրդածում է նա այդ մասին, որ սկիզբ ունի, տիպարական և անհատական մտքով միայն, ի հարկէ, և ոչ թէ ընդարձակ բնական, որտեղ մենք բնութեան անվախճուն տնտեսութեան մէջ գործ ունինք հաւասարակշռութեան և զանազան տարրերի համախառնումների հետ: Այս գիտէ և Համլէտը: Այդ առթիւ նա միտն է բերում և իւր մօտ բարեկամ բարի ու սիրելի տիկին Մարի Նիկոլաւնա Պանովային, որ, ինչպէս երևում է, հանգուցեալ Բուզնէի մօտ բարեկամուհին է եղել: Նա, տիկին Պանովան այդ ժամանակ մենակ էր մնացել ազատու-

թեան մէջ, ինչպէս որ ինքը Նալբանդեանցը մենակ էր արգելանքի մէջ: Ճիկինը կարող է, ասում է նա, Բեգետե-լովի հետ կրկնել. բոլորեքեան ցրուեցան— ոմանք մե-ռան, մէկն էլ արգելուած է: Բայց չպէտք է լուսահա-տուել, աւելացնում է նա, որովհետեւ հանգամանքները հօ միշտ այդպէս չեն մնալ. կանցնեն ամպերը, կփչի գարնան մեղմ սիւքը, արեգակը կծագէ, կլուսաւորէ ու կտաքացնէ ցուրտ դէմքերը: Ամենամեծ դժբաղդու-թիւնը պէտք է այն համարել, որ սիրելի «Թէոդորոշան» այլ ևս չկայ, յարութիւն չի առնիլ, չի վերադառնալ. խաղաղութիւն նորա ոսկրներին:»⁴⁾

Գրեգոր Ալաջալեանը Նոր-Նախիջևանցի էր և սովորում էր Մոսկուայի համալսարանի բնագիտական-մաթեմատիքական բաժնում, բայց նա զրկուած էր նիւթական միջոցներից, որովհետեւ աղքատ ծնողների զաւակ էր, և իւր ուսումը կանոնաւորապէս շարունա-կելու համար, ստիպուած էր ապրել իւր համաքաղա-քացի ունեւոր ուսանողներից մէկի մօտ և վայելել նորա նիւթական օգնութիւնը: Նալբանդեանցը, որ դեռ Մոս-կուայում ճանաչել ու սիրել էր նորան, նորա ընդունա-կութեան համար, միշտ հետեւում, միշտ խրախուսում էր նրան, որ նա յետ չմնայ իւր համալսարանական սլարապ-մունքից, այլ տշխատէ աւարտել, կանգիտատի վկայական ստանալ, որ այդպիսով կարողանայ նիւթական ապահովու-

⁴⁾ Մարի Նիկողանեան Պանովան մի շատ համակրելի կին է եղել. նա առաջ դերասանուհի է եղել և ապրելուս է եղել Ձաղրեւակի նահանգապետի աղիւտատններից մէկի Տուր-չանինովի հետ, իբրեւ սիրող ընկեր: Բուդնեւը և Նալբանդեան-ցը շատ մօտ բարեկամ են եղել նորան, այնպէս որ Տուրչա-նինովի և Բուդնեւի մահից և Նալբանդեանցի արգելուելուց լետօլ, նա բոլորովին մենակ ու անմխիթար է մնացել: Թէ որքան համակրելուս է եղել Պանովային Նալբանդեանցը—այդ երեւում է և այն տողերից, որ մենք կարդում ենք նորա նա-մակներից մէկուհի. «Շնորհակալ եմ, զրում է նա, նորա—Պա-նովայի լիշողութեան և դէպի ինձ տածած անփոփոխ զգաց-մունքի համար. սեղմում եմ նորա ձեռքը և ցանկանում եմ նորան առողջութիւն, ուրախ կեանք և բաղդաւորութիւն: Ա-հա այն ամենը, ինչ որ ես կողնալի ասել նորան, և աւելին կամ ուրիշ բան... առ ժամանակ չունիմ ասելու»:

Թիւն ձեռք բերել և իւր գիտական պարապմունքը շարունակել: Այդ ուղղութեամբ աշխատում էր ազգել նորա վերայ և բժիշկ Ուստիանովիչը, որ նոյնպէս մօտ էր Նալբանդեանցի շրջանին և համակրում, սիրում ու լարգում էր Գրիգորին: Պետերբուրգում այդ ժամանակներն ահա Նալբանդեանցը տեղեկութիւն է ստանում, որ Ալաջալեանը շեղուել է ուղիղ ճանապարհից, կիսակատար թողել, դուրս է եկել համալսարանից և այդպիսով ապարգիւն է արել թէ իւր և թէ Ուստիանովիչի աշխատանքը, յորդորանքը:

Նա սրտանց ցաւում է դորա վերայ ու խնդրում է Սուլթանշահին, որ նա, որ նոյնպէս համակրում էր Գրիգորին, կոչի իւր մօտ նորան, սրտաբաց և Tete à Tete խօսէ նորա հետ և ստիպէ, համոզէ, որ նա պատրաստուի քննութիւն բռնելու: Եթէ այդ յաջողի, դորանով նա, նախ, պարտաւորեցած կլինի իրեն, որ մեծ համարմունք ունի նորա վերայ, որովհետեւ նա չիմար մարդ չէ և կարող է, եթէ միայն զարթնի իւր տին քնից, որի մէջ ընկղմուել է, երկրորդ, նա վախենում է, որ եթէ ինքեանք իւրեւ մօտ բարեկամներ տուր բանը չանեն, նա կկորչի և ինքեանք բարոյական մեծ պատասխանատուութեան տակ կրկնեն: Կանգիտատի քննութիւն բռնելուց յետոյ, նա միտք ունէր դրդել նորան շարունակելու պարապմունքը և մասնադիտօրէն ուսումնասիրելու աստղաբաշխութիւնը, երկրաբանութիւնը, հանքաբանութիւնը տարրաբաշխութիւնը և Հայերէնը, որ ինքն էր միտքը դրել սովորեցնելու նորան:

Մենք չգիտենք, թէ քնչ պատճառով նա այդ Գրիգոր Ալաջալեանի համալսարանը թողնելու գործում միջադրում էր վերոյիշեալ Նախիջևանցի ունեւոր ուսանողին, որին նա կոչում էր «Դանդու» և «Նախիջևանի արիստոկրատ»: Հաւանական է կարծել սակայն, որ Գրիգոր Ալաջալեանի ուղիղ ճանապարհից շեղուելու և համալսարանը թողնելու պատճառն եղած լինի նիւթական միջոցների պակասութիւնը և վերոյիշեալ ուսանողի այդ միջոցները նորան մատակարարելու կամ հայթայթելու գործում ցոյց տուած մի պակարակելի վարմունքը, որից Գրիգորը

ստիպուած, թողել ու դուրս էր եկել նորա մօտից: Եւ առհասարակ Նալբանդեանցը չէր սիրում այդ նախնի-
ւանցի ուսանողին, որովհետեւ նա իւր կեանքով չէր
յարմարում ոչ իրեն Նալբանդեանցի և ոչ նորա ուսա-
նողական վերոյիշեալ շրջանին: Նա հարուստ ընտանի-
քից էր, նա սեփականացրել էր իրեն դեռ իւր ուսու-
նողութեան ժամանակ արիստոկրատիքական ձևեր,
նիստուկաց և բարձրից էր նայում միւսներին վերայ: Նա
չէր հաւանում իւր համաքաղաքացի ուսանողներին,
չէր խառնում նոցա հետ. չէր սիրում լուրջ աշխատան-
քով պարսպել, չէր մասնակցում Նալբանդեանցի շրջա-
նի գիտական նիստերին, այլ, ընդհակառակը, աշխա-
տում էր մուտ գործել այս կամ այն արիստոկրատ
ընտանիքը և Նալբանդեանցը շատ զարմանում էր այդ
հանգամանքի վերայ և ինքն իրեն չէր կարողանում
հաշիւ տալ, մեկնել, թէ ո՞րտեղից և ի՞նչպէս պետք է ա-
ռաջ եկած լինէր լիշեալ ուսանողի մէջ այդպիսի սխալ
ուղղութիւն և այդ տեսակ արիստոկրատիքական ձեւ-
որումներ: Ես չգիտեմ, գրում է նա Սուլթանշահին
իւր նամակներից մէկում, ո՞րտեղից է այդ հակումները
դէպի արիստոկրատիքականութիւնը: Արիստոկրատ, այն
էլ Նախնիների արիստոկրատ. այդ միւսնոյն բանն է,
թէ ասենք Լոնդոնի Պլէբէյ 5):

Տէր-Մովսէսը Մոսկուայի եկեղեցու Տէր-Մովսէս
Ալամխանեան քահանան է: Նալբանդեանցը նորա հետ
ծանօթացել էր Մոսկուայում և մտերմացել էր այն
օրից, երբ այդ քահանան Նաղարեանցի հետ, միասին
երաշխաւոր լինելով նահանգապետի առաջ, արաձակել
էր տուել նորան բանտից և իբրեւ կալանաւոր, Ներսէս
կաթողիկոսի հրամանով Ս. Էմիլիանի ուղարկուելու
ամօթալի արկածից: Այդ Տէր-Մովսէսի հետ ու նորա
խորհրդակցութեամբ էր կատարել նա իւր զուարճալի
կատակները Մսեր Մաքիստրոսի հետ, որոնցից մէկի

5) Գրիգոր Ալաջալեանը Նոր Նախնիականցի Սարգիս Ա-
լաջալեանցի որդին էր, նա լստոյ ամուսնանում է գեներալ
Սուլթանշահի Աննա դստեր հետ և ծառայութեան մտնում
արքունի դրամատան բաժինը Վիլնո քաղաքում, որտեղ և
մեռնում է խորախտից:

մասին ակնարկութիւն կայ նոյն իսկ Հիւսիսափայլի մէջ նորա լիշատակարաններից մէկում: Պատմում են, որ մէկ անգամ Նալբանդեանցը լսած լինելով թէ Մսերը շատ զշտացած է իւր պատրաստած քրիստոնէականների չվաճառուելու հանգամանքից, մտածում է զուարճալի խաղ խաղալ նորա գլխին: Նա, իւր ընկեր Սուլթան-շահի հետ միասին, նախապէս խորհրդակցելով Տէր-Մովսէսի հետ, որ ապրում էր Մսերի տան դիմաց-դէմ գտնուած բնակարանում, հաջնում են ակօրբատի զգեստներ՝ նեղ վարդիկ, երկայն, մինչև ոտքերի սրունքը հասնող պոչով ֆրակ և մի շատ անշնորհք ցիլինդր և դիմում են դէպի Մսերի տունը, որտեղ այդ օրը, չգիտենք ինչ առթիւ, մեծ խնջոյք է լինում և բազմաթիւ հիւրեր են հաւաքուած լինում: Նալբանդեանցը շատ պղինձ փողով լցուած մի տոպրակ շալակած իւր ընկերոջ ուղեկցութեամբ մտնում Մսերի տունը և խնդրում է, որ իրենց առաջնորդեն Մսերի առանձնասենեակը, որովհետև եկել են քրիստոնէական գնելու: Տնեցիք միամտաբար կատարում են նոցա ցանկութիւնը, և երկու տարօրինակ զգեստներ հագած պարոնները անցնելով հիւրերով լցուած դահլիճից և ամենքի զարմանքն ու քրքիջը լարուցանելով, մտնում են Մսերի սենեակը: Մսերն ուրախացած, որ այնպիսի յաճախորդներ են գտնուել քրիստոնէականների համար, որ ուզում են գումարով գնել շատ օրինակ, սկսում է համարել փողերը, որ մեծ շառաչիւնով և ակօրբատի ձևերով Նալբանդեանցը թափում է նորա առաջ: Մսերի կինը հիւրերի քրքիջից և յաճախորդների տարօրինակ զգեստների ու ձևերից հասկանալով, որ այդտեղ մի չար կատակ կայ, վերայ է հասնում, որ դուրս անէ նոցա, բայց արդէն ուշ է լինում: Ակօրբատները բարձր քրքիջ արձակելով դուրս են ընկնում տանից և տիկինը փայլը ձեռքին նոցա լետեից: Այդ ժամանակ հէնց բացւում է Տէր-Մովսէսի տան Մսերի դռանը նայող պատուհանը և խլացուցիչ ծափահարութիւն է լինում ու կեցցէներ են լուում կատակողների և կատաղած տիկնոջ հասցէին: Նալբանդեանցը միշտ սիրով լիշում էր իւր անհոգ օրերում կատարած այդ կատաղը և սըր-

տանց զուարճանում էր: Նա այժմ էլ խնդրում է Սուլթանշահին, որ, երբ որ նա գրելու լինի Տէր-Մովսէսին, չմոռանալ գրել նորան իւր կողմից և ասել, թէ զժուար կլինէր նորա համար, եթէ նորա դրացին—Սսերը չդադրեցնէր իւր «Ճռաքաղը» և որ Բէկզադէն իւր ժամանակին իւրն աւելիքով յետ կալահանջէ նորանից և որ, վերջապէս, ինքը նոցա բոլորին էլ շատ ու շատ բարեւ է անում:

Ստեփաննոս Նազարեանցի հետ Նալբանդեանցը ծանօթացել էր հէնց՝ իւր Մոսկուա ոտք կոխած առաջին օրերը և իւր ուսուցչութեան ժամանակ Լազարեան, ձեմարանում: Բայց առանձին մտերմութիւն այդ երկու հրապարակախօսների մէջ հաստատուել էր 58 թուից, երբ սկսուել էր հրատարակուել «Հիւսիսափայլը»: Դոքա, ինչպէս յայտնի է, թէ իւրեանց ստացած կրթութեամբ, թէ զարգացման աստիճանով և թէ իւրեանց բնութեան խառնուածքով բոլորովին հակառակ էին միմեանց, բայց ունէին մի գլխաւոր և էական ու ընդհանուր լինման ու շօշափման կէտ, որ և նոցա բոլորովին միացնում, հաշտեցնում էր և փոխադարձաբար համակրելի էր դարձնում մէկզմէկու—այդ նոցա նոր լեզու, նոր գաղափարներ քարոզելու և ազգի պակասութիւնները հրապարակով անխնայ հարուածելու, մերկացնելու համոզմունքի և ուղղութեան միանմանութիւնն էր: Եւ ի՞նչ է, նոցա մէջ վերջերս պատահել էր մի խոշոր գծութիւն «Հիւսիսափայլի» դրամական հաշիւների և աշխատակցական հոնորարի վերաբերմամբ և Նալբանդեանցն անբաւական թողել, հեռացել էր Պետերբուրգ այնտեղի համալսարանում կանգիդատի քննութիւն բռնելու և այդպիսով ասլահովելու իւր նիւթական դրութիւնը, բայց այդ գծութիւնը կամ ստոնութիւնը նոցա յարաբերութեան մէջ երկար չշարունակուեց: Նալբանդեանցը միշտ մնաց համակիր իւր բարեկամի բռնած գրական ուղղութեան, միշտ մնաց համոզուած նորա ազնուութեան և բարոյական մաքրութեան վերաբերութեամբ, միշտ մտերիմ ու սրտանց բարեկամ, և այդ համակրութեան, բարեկամութեան անփոփոխ զգացմունքն էլ իւր հետ գերեզման տարաւ:

Նա սիրում էր ոչ թէ միայն իրեն Նազարեանցին, որին անգաղար բարեւներ էր ուղարկում Պետերբուրգից ալլ և նորա մեծ որդի Փերգինանդին, որ մի փայլուն, ընդունակ պատանի էր, որ մեծ յոյսեր էր տալիս ապագայի վերաբերմամբ և որ դժբախտաբար այնպէս անակնկալ կերպով դեռ չծաղկած թառամեց: Նա հետաքրքրուում էր «Ֆեգիայի» պարսոյմունքով, որ այդ ժամանակները պատրաստուում էր համալսարան մտնելու, խնդրում էր Անանիային իրեն տեղեկութիւն հաղորդելու նորա պարսոյմունքի յաջողութեան մասին, բարեւներ էր ուղարկում նորան, ուզում էր ունենալ նորա պատկերը: «Գրիբ Անանիային, գրում է նա իւր եղբորը իւր նամակներից մէկում, որ ես տեսնուեցայ մեր յարգելի ու միշտ ազնիւ բարեկամ պ. Նաչարեանցի հետ և որ նա խոստացաւ ինձ ուղարկել Ֆեգիայի պատկերը»:

Հանգուցեալի այդ վերջին խօսքերը կարող են ամենափայլուն ապացոյցը համարուել, որ նա այն նամակը, որից մենք տեղեկութիւն ենք ստանում նորա ու Նազարեանցի մէջ պատահած գժտութեան մասին, գրել է գրգռուած բոլորէի ազդեցութեան ներքոյ, և որ նա երբէք չի կասկածել, որ Նազարեանցն անպայման մաքուր է եղել թէ Հիւսիսափայլի հաշիւների մէջ և թէ ընդհանրապէս դրամական ամեն մի հաշուի մէջ:

Դարանից հեշտ է եզրակացնել, որ բոլորէի ազդեցութեան տակ են գրուած և նոյն նամակի «Գրիբս պիտի կոտրեմ ու ձգեմ» միւս անգամ Հայոց ազգի անունը տուած ժամանակները ևս պիտի սիրտս խառնուի և փոխելիքս գայ: Ափսոս ինձ, որ ես երևեցայ Հայերի մէջ, մի ալլ ազգի մէջ երբէք այս վիճակում գտանվելու չէի ես» և ալլ խօսքերը: Ինչպէս յայտնի է, լետոյ էլ նա գրեց, լետոյ էլ նա իւր բոլոր կեանքը նուիրեց ազգի օգտին ու շահերին ծառայելու գործին, լետոյ էլ վերջապէս, նա իւր գրիչը գործ գրեց ազգի պատիւը պաշտպանելուն օտարների յարձակումների դէմ և պատուով, առանց ցաւելու, որ ինքը հայ է ծնուել, կրեց հայ անունը⁶⁾:

⁶⁾ Բացի դորանից, Նալբանդանցի մտերիմ ընկերնե-

Նալբանդեանցի հետ տեսակցութիւն էին ունենում, ինչպէս ասացինք, թէ նորա մշտապէս Պետերբուրգում ապրող և թէ ժամանակաւորապէս այնտեղ եկած բարեկամները, ծանօթները և ընկերները: Պետերբուրգում ապրողներից սովորաբար տեսնում էին նորա հետ Յովհաննէս Սարհատեանը, Կարապետ Եզեանը, գեներալ Սիմէօն Սուլթանշահը, չենք խօսում արդէն հանգուցեալի եղբօր Ղազարոսի մասին, որ նորա արգելուելուց յետոյ, այնքան յաճախ էր պատահում մայրաքաղաքում և իւրաքանչիւր անգամ էլ այնքան երկար միջոցներով էր ապրում այնտեղ, որ նոյնպէս կարող էր մշտապէս Պետերբուրգում ապրողների թուին պատկանել: Նա սիրում էր այդ տեսակցութիւնները և անհամբերութեամբ սպասում էր տեսակցութեան համար նշանակուած օրերին ու ժամերին:

Երբեմն միայն, երբ նա տկար էր լինում, ուզում էր նա իսպառ մենակ մնալ և չէր ախորժում, չէր ձգտում մինչև իսկ իւր մօտիկների հետ տեսակցութիւն ունենալ, մի կողմից տրամադրուած չլինելով, միւս կող-

րից է եղել Նոր Նախիջևանցի բժ. Յովհաննէս Բերբերեանցը, նորա ժամանակակից և ծանօթ ուսանողներից է եղել Նոր-Նախիջևանցի բժ. Խահակ Ալաջալեանցը, նորա բարեկամներից են եղել և Շամախեցի Սադա Ալէքսանդրեանը, Նոր-Նախիջևանցի Կամենչիկովը, Հայրապետեանը, Թորոս Կարապաշեանը, որոնց անունները լիշում են նորա նամակներում: Առաջին երկուսն ալժմ էլ կենդանի են և ապրում են Նոր-Նախիջևանում, իսկ միւսները վախճանած են: Սադա Դաւթեան Աղէքսանդրեանը դէպի լիւտերականութիւն հակուած Շամախեցիներից մէկն էր, որ ապրում էր Մոսկուայում և պարապում էր առևտրական գործերով, նորա անունը լիշում է Հիւսիսփայլում Զէրքէղեանի դէմ գրուած մի բողոքագրի մէջ, Մոսկուայում էր մշտապէս ապրում և Կամենչիկովը, որ հաստ, դանդաղաշարժ և հանգստութիւն սիրող մի մարդ է եղել: Երբ դա մեռնում է, դորա բարեկամները գիմում են Ս. Շահադիդեանին, որ նա մի բան զրէ իբրև տապանագիր նորա գերեզմանի համար: Նա էլ գրում է հետեւեալ շատ բնորոշ չորստողը, որ լալտնի բան է անլարմար է համարւում տապանագրի համար.— Նա անշարժ էր ծնած օրից բալց մահը խիստ շարժեց տեղից և փափաղող հանգստեան, դէպի անշարժ գերեզման:

մից էլ վախենալով վտանգի ենթարկել իրեն տեսակցութեան համար դուրս գալու ժամանակ: 1863 թուի մարտի 2 ին իւր եղբօրը գրած նամակներից մէկում մենք այդ մասին, օրինակի համար, կարդում ենք հետեւեալ տողերը, որ նա գրում է իւր հիւանդութիւնը նկարագրելուց յետոյ. «Այս շաբաթ ես ոչ մի անգամ չափսոսեցի, որ մենք զրկուած ենք տեսակցութիւնից, որովհետեւ հազիւ թէ կեանքս վտանգի ենթարկէի և դուրս գալի տեսակցութեան»...

Յովհաննէս Սարգստեանը Նոր-Նախիջևանցի էր: Նալբանդեանցն այնքան պատում ու սիրում էր նորան, որ ուրիշ պէս չէր կոչում նորան, բայց թէ «Յովհաննէս եղբայր»: Այդ Սարգստեանը մի երաժշտասէր մարդ էր: Նա նուրբ ճաշակ ունէր, սիրում էր թատրոնական գործը, նամանաւանդ իտալական օպերաները, ինքն էլ նուսգում էր և աղատ կարգում ու ձայնագրում: Նալբանդեանցը, որ նոյնպէս մի մելոման էր և սիրահար իտալական օպերաների, նամանաւանդ Տրովատորի և Բիգոլետտոյի, դեռ առաջ ծանօթացել ու մտերմացել էր նորա հետ: Նա, որ իւր ազատ եղած ժամանակը շատ անգամ էր նորա հետ թատրոն գնացել և նորա ընկերական շրջանում բազմիցս էստետիքական բաւականութիւն ստացել, այժմ էլ շարունակում էր հետաքրքրուել նորա երաժշտական պարասյունքով: Նորա խնդիրքով ու յորդորանքով էր, որ Սարգստեանը ձեռնարկել էր ուսանելու իտալական լեզուն և թարգմանելու Տրովատորի հայերէնի, որ այդ ժամանակներն արդէն վերջացրած լինելով, յանձնել էր տպագրութեան: Նալբանդեանցը սիրում էր նորա հետ տեսակցութիւն ունենալ, խօսել նորա հետ իւր սիրուն երաժշտութեան մասին. նա աշխատում էր խրախուսել նորան և շարունակել տալ նոյն գործը. նա նորա հետ միասին ուրախանում էր նորա յաջողութեան վերայ և շատ արտօնում էր, երբ լսում էր, թէ Տրովատորի տպագրութիւնը դանդաղ է ընթանում: Նա, երբ Սարգստեանն ուշանում էր մի քանի անգամ իրար վերայ տեսակցութեան գալու, խնդրում էր եղբօրը, որ բարեւէ նորան, սեղմէ նորա ձեռքը և լիշեցնէ նորան, որ իրեն չմոռանալ: Եւ

Երբ որ խմանում էր, որ նա չի գալիս, որովհետև պարսպում է, մի նոր բան է պատրաստում, հրճում էր և խնդրում էր անհանգիստ չանել նորան, «որովհետև ասում էր նա, գործն ամեն բանից առաջ. նա, երևի, մի նոր սիւրբալիզ է պատրաստում ինձ համար, որ չի գալիս»։ Եւ առհասարակ Նալբանդեանցն իւր արգելանքի մէջ ոչ մի բանի սլնքան չէր կարօտում, որքան երաժշտութեան. նա յաճախ երանի է տալիս իւր Պետերբուրգի բարեկամներին, որ նոքա միջոց ունէին լըսելու երաժշտութեան հրաշալիքները, իսկ ինքը, զըրկուած էր ոչ թէ միայն երաժշտութիւնից, այլ և մինչև իսկ կենդանի խօսք լսելուց։ Նորա միակ երաժշտութիւնը եկեղեցու զանգակների տիւրը զօղանջիւնն էր, քայց այն էլ միայն խուլ կերպով էր հասնում նորա ականջին։ «Ա՛խ, երբ կլինի, բացականչում է նա իւր նամակներից մէկում, որ ես լսեմ Տրովատորից իմ սիրած երգն «Vivra», երբ կլինի, որ ես Յովհաննէսին տսեմ. ահա և ես եկայ, գուցէ, գայ և այդ ժամանակը, որովհետև, կրկնում եմ Դօն-Չեզարդէ Բազանի հետ միասին, աշխարհիս երեսին ամեն բան չափ ու սահման ունի, ամեն բանի վերջ կայ, և այլն»¹⁾։

Նոր-Նախիջևանցի գեներալ Սիմէօն Սուլթանշահի հետ Նալբանդեանցը ծանօթացել էր իւր Մոսկուալում եղած ժամանակները 1856 թուին, թէև, ինչպէս երևում է, գորանից առաջ էլ նա նորա հետ, իբրև համաքաղաքացու հետ. հեռաւոր ծանօթութիւն է ունեցել։ Հէնց առաջին անգամ նորա հետ ծանօթանալուց յետոյ, նա գիմել էր նորան Մոսկուայից մի նամակով և խնդրել էր, որ նա նըպաստէ «Հիւսիսափայլի» հրատարակութեան իրաւունքը չուտով ստանալու գործին, որի համար Նազարեանցը 56 թուին արդէն խնդրել էր մատուցել ուր հարկն է։ Թէ որքան և քնչ չափով էր այն ժամանակները կտրողացել

¹⁾ Յովհաննէս Սարգստեանի թարգմանած և երաժշտական խաղերով աշխատասիրած Տրովատոր ողբերգութիւնը տպագրուել է Ռ. Պատկանեանի տպարանում և լոյս է ընծայուել Պետերբուրգում 1864 թուին։

Փոքրիկ լառաջաբանից երևում է, որ Նալբանդեանցի յորդորանքով է եղել այս թարգմանութիւնը։

Սուլթանշահը կատարել Նալբանդեանցի խնդիրը.— մենք չենք կարող ասել, բայց որ այդ ժամանակներից սկսուել էր նոցա մէջ նամակագրութիւն և բարեկամական յարաբերութիւն, որ յետոյ հետզհետէ զարգանալով, փոխուել էր մտերմութեան, այդ փաստ է: Գեներալը միշտ այցելում էր նորան, միմիջարում էր, իւր ձեռքից եկած գիւթութիւններն էր մատուցանում նորան, իսկ Նալբանդեանցն անդադար բարեւներ էր ուղարկում ընտրին գերազանցութեան, նորա ընտանիքի անդամներին, շնորհակալութիւն էր յայտնում նորան իրեն ցոյց տուած համակրանքի համար, և այլն և այլն:

Նալբանդեանցը սիրում էր տեսակցել և ս. Կարապետ Եղեանցի հետ և, եթէ մի որ և է պատճառով նորա անելիք այցելութիւնը տեսակցութեան համար նշանակուած օրը տեղի չէր ունենում, նա այդ իւր համար գրկանք էր համարում, նեղանում, վշտանում էր նորանից: Իւր նամակներից մէկում նա այդ մասին, օրինակի համար, գրում է. «Եթէ Եղեանը կամենում է ինձ տեսնել, թող առաջով յետաձգէ իւր անելիք այցելութիւնը վարդապետին և իմ մօտ գայ. ես գիտեմ, որ նա հինգաբլթի, երբ նշանակուած է մեր տեսակցութիւնը, կամենում է նորա մօտ գնալ: Ես առանց այն էլ ձանձրանում եմ և համարում եմ իմ օրերը, երբ կտեսնեմ կենդանի մարդ և մի վայրկեան, զոնէ, կլտեմ կենդանի խօսք իմ օրտիս մօտ մարդկանցից, իսկ նա դեռ վարդապետի շնորհիւ մի օրով յետաձգում է: Այդ նորա կողմից լաւ չէ»:

Գլուխ Դ.

Բացի իւր մտերմների և բարեկամների մասին ստացած տեղեկութիւններից, Նալբանդեանցը Սուլթանշահից և իւր եղբորից յաճախ տեղեկութիւն էր խընդրում և ստանում թէ հայ և թէ ընդհանուր կեանքում կատարուող հասարակական գործերի մասին և հայ և ընդհանուր գրականութեան մէջ տեղի ունեցող նշանաւոր երևոյթների մասին, առանց օրի նա չէր կարող ապրել, նորա կեանքն իսպառ գատարկ ու

անբովանդակ կլինէր։ Նա գլխաւորապէս հետաքրքրուած էր Նախիջևանի եկեղեցական փողերի և իւր դէպի շնչկաստան կատարած ճանապարհորդութեան վերաբերեալ գործերով, որոնց առթիւ եղած խռովութիւնները նորա կալանաւորութեան յետոյ, աւելի սուր բնաւորութիւն էին ստացել։ Նոր-Նախիջևանի հասարակութեան մէջ. նա հետաքրքրուած էր հայ լրագրութեան և ընդհանրապէս հայ մամուլի գործերով, որոնք շատ էլ յաջող ընթացք չունէին նորա սիրած «Հիւսիսափայլի» դադարելուց յետոյ։ Նա հետաքրքրուած էր և բնական գիտութիւնների յառաջադիմութեան գործով և այդ աշխարհում կատարուող ու կատարուած երևոյթներով, ինչպէս, օրինակ Մակուայի կենդանաբանական ու բուսաբանական պարտէզի բացուելը, բնութիւնը հետազոտողների, կենդանիների օգնութեւ յուգման և պարտիզպանութեան ընկերութիւնների գոյութիւնը և յառաջադիմելը, որոնք նորա կարծիքով տեսական գիտութիւնը մօտեցնում են ժողովրդին, գործնական են դարձնում և ծառայեցնում են նորա օգտին։ Նորա կեանքը բարւոքելու համար։ Նա լսելով, որ իւր կալանաւորութիւնը և շնչկական գումարի համար հաշիւ չներկայացնելն այն աստիճան գրգռել են հակառակ — «Խաչիբեան» կուսակցութեան զայրոյթն ու կրքերը, որ նոքա սկսել են բամբասել նորան, սկսել են երկմտել, կասկածել նորա ազնւութեան ու հաւատարմութեան վրայ և հասարակական փողերի վատնող, սեպհականացնող դուրս բերել նորան միամիտ ժողովրդի առաջ, այնպէս որ մինչև իսկ քաղաքագլուխ Հայրապետեանը ստիպուել էր հասարակական ժողով գումարել և բոլորի առաջ ցոյց տալ կատարած Ալաջալեանների և Խաթրանեանների շնչկաստանից բերած և Իտալիայում իտալական արքունի արժէթղթերի փոխուած փողը, շտապում է իւր եղբոր ձեռքով նախապէս ուղարկել Հայրապետեանին գործին վերաբերեալ գլխաւոր վաւերացումները, մինչև որ ինքն ազատուէր և մանրամասն հաշիւ ներկայացնէր հասարակութեան իւր պրած ծախսերի, իւր կատարած գործերի և պատգամաւորութեան գործունէութեան մասին։ Այդ առթիւ էլ

նա մի ընդարձակ թուղթ է գրում Հայրապետեանին, որով մի կողմից նա իւր զարմանքն է յայտնում, որ նա, Հայրապետեանն այնքան թուլացել է, այնքան ենթարկուել է հակառակ կուսակցութեան ազդեցութեան, որ մինչև իսկ ամօթ չի համարել իւր անուան համար ցոյց տալ «Ալաջալեանին և ընկերութեան»⁸⁾ իւր բերած իտալական արժէթղթերի տոմսակները, միւս կողմից էլ նա չի ծածկում, որ Ալաջալեանի և ընկերութեան վարմունքը մեծ ցաւ է պատճառել իրեն, և այդ ոչ թէ նորա համար, որ նոքա իւրեանց այդպիսի վարմունքով կարող էին ձգել նորա վարկը, այլ որ նոքա ղեռ մինչև այդ ժամանակն էլ, երբ ինքն արդէն կալանաւորուած էր, չէին հանգստացել:

Ամբողջ քաղաքին էլ յայտնի էր, որ չէր կարողացել, ժամանակ չէր ունեցել հաշիւ պատրաստել ու ներկայացնել հասարակութեան, որովհետև նա իւր Նախիջևան ժամանելու չորրորդ օրն արդէն կալանաւորուել ու տարուել էր Պետերբուրգ, թէև ինքն այդ քանի օրն էլ ձեռքերը ծալած չէր նստել, հանգստացել, այլ հետեւել էր հաշիւը պատրաստելու և այդ հաշուատեսութեան գործողութիւնը կատարելու համար հասարակական ժողով գումարել տալու: Սակայն նա գիտէր և զգում էր, որ եթէ նորան յաջողուած իսկ լինէր հաշիւ ներկայացնելու, այդ էլ ապարդիւն կլինէր. դորանով միայն նա բաւականութիւն տուած կլինէր պ. Ալաջալեանի դատարկ հետաքրքրութեանը, որովհետև նոքա, Խալիբականներն այն տեսակ մարդկանցից էին, որ երբէք չէին մտածիլ խեղճ հասարակութեան օգտի մասին: Ապացոյց դորան, նորա կարծիքով, կարող էր ծառայել դոցա, այդ կուսակցութեան նախկին խղճով կառավարութիւնը, երբ նոքա օգտուելով հանգամանքից և ի չարն գործ ղնելով խեղճ ժողովրդի պարզութիւնը, միամտութիւնը, ծածկում էին իւրեանց փառիսեցութիւնը, եսը և շահամոլութիւնը սրբութեան դիմակի տակ:

⁸⁾ Նախադեանցը Խալիբի կուսակիցներին կոչում էր նոցա գլխաւորի անունով «պ. Ալաջալեան և ընկերութիւն изъ Дегтяйна пейсакка»:

Դոցա իդէալը և կիսաստուածը—Խալիբը 12 տարի, առանց հսկողութեան, առանց հաշուետուութեան, կառավարել էր քաղաքը և այդ միջոցում ամեն տարի հասարակութիւնը զանազան տեսակ հարկատուութեան էր ենթարկուել, չենք ասում արդէն այն, որ ունեցել էր այլ ևս հազարաւոր ուրիշ աղբիւրներ փող հաւաքելու համար: Այժմ երբ արդէն այդ կուսակցութիւնը չէր գործի գլուխ կանգնածը և քաղաքը կառավարում էր Խալիբի տեղ Հայրապետեանը, քաղաքի բարեկարգութիւնը ոչ չէր չափուէր այլ քան ինչ որ Խալիբի ժամանակուանից, թէև ծախսերն, եթէ չէին աւելացել, չէին էլ պակասել և թէև չկար ոչ կամաւոր փողի աղբիւր և ոչ հարկատուութիւն:

Արժէր, որ հակառակ կուսակցութիւնն այդ հանգամանքի վրայ ուշադրութիւն դարձնէր և ոչ թէ իւր մեղմելու բնաւորութեամբ ու վարմունքով առիթ տար Խալիբին եկեղեցական 200 հազար ռուբլի փողը վատնելու: Խալիբականները պէտք է զգոյշ լինէին և չվերանորոգէին հին ցաւերը: Նալբանդեանցը հարստութիւն չունէր, բայց ունէր պատիւ, որ ոչ մի հարստութեան հետ չէր փոխիլ. նա պատրաստ էր հէնց առաջին հնարաւոր եղած դէպքում մանրամասն հաշիւ ներկայացնել իւր ծախսած ամեն մի կոպէկի համար. վատ չէր լինէր, որ նորա օրինակին հետեւէին և խալիբականները, որոնց ձեռքին գտնւում էին հասարակաց փողերը:

Առհասարակ խալիբականների ցոյց տուած եռանդը հնդկական գումարի վերաբերմամբ կասկած էր ձգում Նալբանդեանցի սիրտը. նա մտածում էր, թէ արդեօք չէն ցանկանում նոքա և այդ գումարը ձեռք ձգել և գործ դնել իւրեանց շահամոլութեանը բաւարարութիւն տալու, ինչպէս որ ձեռք էին ձգել և գործ դրել միւս գումարները: Նա ուղարկելով վաւերաթղթերը և դորանից առաջ էլ իւր կալանաւորուելու ժամանակ լանձնած լինելով բերած փողերը Հայրապետեանին, պահանջում էր, որ քաղաքագլուխը՝ թէ այդ թղթերը և թէ փողերն իւր մօտ պահէ և չտալ ուրիշներին, մինչև որ ինքը վերադառնայ և հաշիւ տալ: Փողերն ընտ-

րուած մարդկանց ձեռքով պէտք է գործ դրուէին այն նպատակի համար, որ յայտնուած էր անբլիական «Սուլա-րիմ»-Կօրտի ղաթափճուում, ապա թէ ոչ—ինքը քաղաքապետիւր և հասարակութիւնը պատասխանատու կմնային վատնուած փողերի համար, որովհետեւ ինքը խօսք էր տուել և երդում էր կերել կտակարարի կամքը սրբութեամբ կատարելու:

Նալբանդեանցին առանձին կերպով հետաքրքրում էր Նոր-Նախիջևանի եկեղեցական փողերի խնդիրը, որի պատճառով և առաջ էին եկել Խալիբեան և Հայրապետեան կուսակցութիւնները և դոցա մէջ եղած մրցողութիւններն ու կռիւները, որոնց մասնակցել էր և ինքը, բռնելով Հայրապետեանի կողմը և պաշտպանելով ժողովրդի շահերը: Նալբանդեանցը չէր ընդունում Գաբրիէլ վարդապետ Ալվաղեանի 1858-ին կայացրած հաշտութեան պայմաններն ⁹⁾ երկու կուսակցութեան մէջ: Նա, ընդհակառակը, այդ հաշտութիւնը համարում էր մի նոր անիրաւութիւն և մի նոր բռնութիւն ժողովրդի իրաւունքների և շահերի դէմ, աւելի մեծ, քան թէ գործել էր նոյն իսկ Խալիբեան, հրաժարուելով իւր ձեռքին գտնուած եկեղեցական գումարների հաշիւը ներկայացնել ժողովրդին:

Նալբանդեանցն իւր եղբայր Ղազարոսից իմանալով, որ Անդրէաս արքեպիսկոպոսն եկել է Նախիջևան եկեղեցական փողերի խնդիրը քննելու համար, շտապում է գրել առաջ իւր եղբօրը, իսկ յետոյ, երբ իմանում է Սուլթանշահի Նախիջևան հասնելը, և նորան, որ նոքա դիմեն իւր կողմից սրբազանին և խնդրեն յանուն ճշմարտութեան խիստ քննութիւն կատարել և անիրաւացի վատնած եկեղեցական փողերը յետ ստանալ Խալիբեից և յանձնել ժողովրդին, որ ահա 15 տարի էր ինչ մաքառում էր դուրա համար, բայց չէր կարողանում ստանալ: Այդ փողերին, որի քանակութիւնը նա համարում էր 200 հազար ռուբլի, նա այդ ժամանակ-

⁹⁾ Ալվաղեան վարդապետի 1858-ին կայացրած պայմանների մասին տես Վատումութիւն Խալիբեան Ուսումնարանի. Գլուխ Դ, էջ. 34—44:

ները նամանաւանդ մեծ նշանակութիւն էր տալիս, որովհետեւ Հնդկաստանից իւր ձեռքով բերուած Մասեհ Բաբաջանի գումարը բաւական չէր համարուած կտակի և անգլիական դատարանի վճռի մէջ յայտնուած նպատակի իրագործման համար: Յիսուս հազարի տոկոսիքը կամ, լաւ է ասել, նորա մի մասը, ի հարկէ, բաւական չէր Սահակ-Մեսրոպի անունով մի մեծ և կանոնաւոր դպրոց կամ ճեմարան պահելու և հարկաւոր էր կամ սպասել, որ այդ գումարն այնքան աճի, որ նորա տոկոսիքը բաւականանալ ծրագրած դպրոցի բացման ու պահպանութեան համար, կամ հասարակութեան փողերից մի նոր գումար աւելացնել նորա վերայ և իսկոյն բանալ: Նալբանդեանցն ահա առաջարկում էր, որ դըպրոցն իսկոյն բացուի և, իբրեւ սպահովութիւն, Խալիբի ձեռքով վատնուած եկեղեցական փողերը տոկոսով լետ պահանջուի և աւելացուի յիսուս հազարի վերայ: Նորա կարծիքով այն 40 մարդը, որոնք Ալվազեանի և Խալիբի հրաւերքով մասնակցել էին հաշտութեան գործին և իւրեանց ստորագրութեամբ վաւերացրել էին պայմանները, իրաւունք չունէին այդ անելու ոչ բարոյական տեսակէտից և ոչ իրաւաբանական: Բարոյական տեսակէտից նոքա իրաւունք չունէին, որովհետեւ նախ, այդ պայմանագրով նոքա աւելի քիչ էին ստանում Խալիբից, քան թէ որ կարող էին և պէտք է ստանալին, երկրորդ, Խալիբեան դպրոցի հաստատութիւնն ու շինութիւնը, որ մտնում էր այդ պայմանագրի մէջ, ամենեւին չէր համապատասխանում Նախիջևանի ժողովրդի շահերին:

Իրաւաբանական տեսակէտից նոքա իրաւունք չունէին, որովհետեւ նոքա ժողովրդի ներկայացուցիչներ չէին և ոչ մի լիազօրութիւն չէին ստացել ոչ մասնակցելու հաշտութեան գործին, ոչ էլ ժողովրդի անունից ստորագրելու և վաւերացնելու պայմանները: 40 մարդու ստորագրութեամբ վաւերացրած պայմանագիրը մի որ և է իրաւաբանական ակտի զօրութիւն չէր կարող ունենալ, որովհետեւ Նախիջևանում հասարակաց գործերը վճռուում էին քաղաքագլխի նախագահութեամբ կայացած հասարակութեան ժողովներում ձայների առա-

ւելութեամբ, իսկ այդ 40 մարդն ոչ ընտրուած էին հասարակաց ժողովից և ոչ լիազօրութիւն ստացած ժողովրդի անունից հաշտուելու, կամ մի որ և իցէ պայմանաթուղթ ստորագրելու: Դիցուք այդ 40 մարդը հարուստ էին, ազդեցիկ և իրանց համարում էին ամբօխից վեր կանգնած ազնիւ մարդիկ: Թող լինի այդպէս, բայց նոքա չեն կազմում հասարակութիւն, նոցանից իւրաքանչիւրը կարող էր միայն մի մի ձայն ունենալ և ոչ աւելի, իսկ ինչ վերաբերում է ազնուութեան, — օրէնքի տեսակէտից ազնիւ համարում են նոքա, որոնք հասարակաց ժողովի անգամ լինելու իրաւունքից զրկուած չեն, որոնք հասարակութեան ցանկութեամբ ու վճռով արտաքսուած չեն հասարակութիւնից: Մենք հայերս ազնուական դասակարգ չունենք, կայսերաշնորհ հրովարտակով էլ արտօնութիւնները տրուած էին Նախիջևանի բոլոր հայերին անխտիր, և ոչ թէ միայն հարուստներին, ազդեցիկներին ու իրենց ազնիւ համարողներին: Թէ և այդպիսի ձևով ու այդպիսի հանգամանքների մէջ կայացած հաշտութիւնը և նորա պայմանագիրն ոչ մի զօրութիւն չէր կարող ունենալ, բայց և այդ մինչև անգամ ներկայացուած էր Սինօդին աղաւաղուած խմբադրութեամբ. նորա, այսինքն Սինօդին ներկայացրած պայմանագրի խմբադրութեան մէջ չէր լիշուած այն հանգամանքը, որ ստորագրողներից ոմանք դրել էին պայմանագրի տակ իւրեանց ստորագրութիւնը պատճառաբանութեամբ կամ պայմանով — «հիմնաւոր հաշտութեան յօժար եմ»: Ընդդէմ, Նախիջևանի հասարակական ժողովներին ներկայ չէին գտնուում ամենքը, բայց այդ չէր նշանակում, թէ իրաւունք չունին ներկայ գտնուելու, թէ նոքա զբոսնուած են քաղաքացիական իրաւունքից: Այդ բոլորովին կախեալ էր ամեն մի քաղաքացու յօժար կամքից: Մէկը դիցուք բացակայում էր մի ժողովից և ներկայ էր գտնուում միւսին, երկրորդը, ընդհակառակը, ներկայ էր գտնուում առաջին ժողովին և բացակայում էր երկրորդից: Առհասարակ բացակայութիւնը կամ ներկայ գտնուելը, լռութիւնը կամ գոռում-գոչում բարձրացնելն ապացոյց չէր, թէ բացակայողը կամ լռութիւն պահ-

պանողն աւելի պակաս իրաւունք ունի, քան թէ ներկայ գտնուողը և աղմուկ հանողը: Փրանսիացի նշանաւոր մտթեմատիկոս Պուասսոնն երկար ժամանակ ֆրանսիական պալատի անդամ է եղել, բայց միայն մի անգամ է խօսել, այն էլ ասել է բարապանին, որ պատուհանը փակէ, որովհետեւ քամի էր փչում:

Սլաշալեաններն ու Խաթրանեանները, նորա կարծիքով, ոյժ տալով իւրեանց պատրոնին մերժելու ժողովրդի իրաւունքը, դորանով արջի ծառայութիւն էին մտաուցանում նորան, որովհետեւ նա մեծ ծախսեր էր անում և դարձեալ հասարակական պարտապանի անուն էր կրում: Եթէ նա, այդ ծախքերն անելու փոխարէն հասարակութեան պարտքը վճարէր, և մաքրուած կլինէր պարտքից և՛ աղմուկը կդադարէր: Այդ թող մի փառաւոր դաս լինի այն մարդկանց համար, որոնք թողած ուղիղ ճանապարհը, իւրեանց գործունէութեան համար ծուռ ու նեղ շուկաներ են որոնում: Սորանից դեռ 4000 տարի առաջ եգիպտոսում՝ ապացոյց է տրուած որ ուղիղ գիծը կարճ է ծոփց: Խալիբեանները լամենայն դէպս հասարակութեան մեծ վնաս էին տուել, որովհետեւ ենթադրենք, որ Խալիբը հէնց դատարանով պարտապան ճանաչուէր, կարող էր նա վերադարձնել հասարակութեան իւր ամբողջ պարտքը: Նա 1856 թուին տուել էր Մագիստրատին՝ ի հաշիւ իւր պարտքին 64 հազար ռուբլի. նա նորից հօ հատուցանելու չէր այդ 64 հազարը. բայց քնչ եղաւ այդ գումարը, քնչ եղան այն փողերը, որ նա 1848—1856 թուերին պահ էր տուել Սդեսայի «Приказъ общ. призерѣній», չենք ասում արդէն այն, որ Խալիբը կարող էր իւր ունեցած չունեցածն ուրիշի անունով արած լինել. այն ժամանակ հասարակութիւնն քնչ կստանար:

Նալբանդեանցը խնդրում էր Սուլթանշահին, որ նա իւր անունից Անդրէաս եպիսկոպոսին դիմումներ անելու հետ միասին, ուղարկէ վեհափառին և իւր կազմած յօդուածները և խնդրէ, որ նոցա մէջ յիշուած գումարների աղբիւրները լատկացուին Մահակ-Մեսրոպեան ճեմարանին: Նախիջևանը, նորա ասելով, պարտական չէր պահել «Թէոդոսիոյ անկելանոցը», որտեղ Խորէն-

ներն երկու հազար էին ստանում.... Նախիջևանը պէտք է իւր շահերը զատէր «Թէոդոսիայի վերաբաղից», իսկ լետոյ «աւանտիւրիստներն» ինչ որ ուզում էին, թող անէին, փոյթ չէր Նախիջևանի հասարակութեան: Նալբանդեանցը կարծում էր, որ այս անգամ արդէն գործը յաջողութեամբ կվերջանար, որովհետեւ լսել էր, թէ եկած արքեպիսկոպոսն եռանդուն ու ճշմարտասէր մարդ էր, նա սպասում էր լի լուսով, սպասում էր շուտով ուրախ լուր ստանալու այդ մասին իւր բարեկամներից, և, ինչպէս ինքը գրում է իւր նամակում, նա այդ գործի մասին աւելի էր մտածում, քան թէ իւր չարաբաստիկ գործի մասին, որովհետեւ իւրն անձնական, անհատական բան էր, իսկ եկեղեցական փողերի խնդիրը վերաբերում էր ամբողջ հասարակութեան: Նալբանդեանցն իւր եղբոր նամակից իմանում է, որ Ռափայէլ Պատկանեանցը, որ փոքր ինչ առաջ սկսել էր Պետերբուրգում հրատարակել «Հիւսիս»-ը, դադարեցրել է նորա հրատարակութիւնը և տպարանն էլ ծախուել է Ամիդիի պարտքի տեղ: «Հիւսիսը» հրատարակում էր Ռափայէլ Պատկանեանցի եղբոր Յովհաննէսի փողով, նորա փողովն էին տպրում այդ ժամանակները Պետերբուրգում և ինքը Ռափայէլն ու նորա ծնողները:

Յովհաննէս Պատկանեանցը միակ դրական տիպարն էր բոլոր Պատկանեանց ընտանիքի մէջ: Նա գործնական ուղղութիւն ունէր, կեանքի մարդ էր և չէր հաւանում իւր բանաստեղծ եղբորը, որին կոչում էր «անխելք», «արսըզ» և այլն: Այդ Յովհաննէսն իւր կարողութիւնը ձեռք էր բերել իւր ամուսնութեան շնորհիւ: Նա ամուսնացել էր տիկին Ամիդիի քրոջ աղջկայ հետ և պ. Ամիդիի մահից լետոյ, տէր էր դարձել նորա բոլոր կայքին՝ ծխախոտի գործարանին և խանութին: Նոյն Ամիդիի ընտանիքին լետոյ փեսայացել էր իւր հօր, Տէր-Գաբրիէլի միջնորդութեամբ և Ռափայէլը, առնելով կնութեան իւր, տիկին Ամիդիի հարազատ Օլգա աղջկան, թէև այդպիսով Ռափայէլը դարձել էր իւր եղբոր քենակալը, կամ այդպիսի մի բան և դորանով աւելի էր մօտեցել Ամիդիի ընտանիքին, բայց

իրան հետու էր պահել, չէր խառնուել ոչ նոցա գործա-
րանի և ոչ խանութի գործերին: Յովհաննէսն իւր
խանութի ծխախոտի եարիկները տպելու համար ունէր
մի վիմագրական մամուլ: Երբ որ Ռափայէլը և Տէր-Գաբ-
րիէլը միտք են լղանում «Հիւսիսը» հրատարակելու,
Յովհաննէսն աւելացնում է իւր ունեցածի վերայ և մի
տպագրական մամուլ և շատ ջնջին գնով ձեռք է բե-
րում այդ մամուլի համար Պետերբուրգում հին ժամա-
նակներից գոյութիւն ունեցող մի տպարանի հայերէն
տառերը: Ղազարոս Աղայեանցի ձեռքով կարգի բերուած
այդ մամուլով ու տառերով առաջին անգամ տպագրե-
ւում է «Պետրոս Մեծի պատմութիւնը»: յետոյ նոր տա-
ռեր է ձուլւում Լեմանի ձուլարանում և սկսւում է
հրատարակուել «Հիւսիսը»: Տպարանի ծախուելը, «Հիւ-
սիսի» դադարելը հետեւանք է լինում Յովհաննէսի սնան-
կութեան, որ մասամբ առաջ էր եկել գործարանի այ-
րուելուց, մասամբ էլ ուրիշ պատճառներից¹⁰⁾:

«Հիւսիսին» դադարելու լուրն առիթ է տալիս Նալբանդեանցին դատողութիւն անելու, իւր կարծիքն յայտնելու հայ լրագրութեան մասին ընդհանրապէս և մի քանի պարբերականների մասին մասնաւորապէս: Հայ լրագրութեան անյայդողութեան մեղքի մի խոշոր մասը, նրա կարծիքով, պէտք էր վերագրել հայ խմբագիրներին, որոնք չէին կարողանում, չէին աշխատում իւրեանց հրատարակութիւնները հետաքրքիր դարձնելու ժողովրդի մեծամասնութեան համար: «Ճռաբաղ»-ը, ի հարկէ, պէտք է դադարէր, որովհետեւ նորան չէին կարգում, «Ծիաճանը» և «Մասեաց աղաւնին», «պաթալոգիքան դրութեան» մէջ պէտք է ընկնէին, որովհետեւ դժբա թէ և բաժանորդներով չէին ապրում, բայց անհետաքրքրական էին. «Արշալոյս Արարատեանը» պիտի քարշ տար իւր թշուառ կեանքը միայն 24 բաժանորդով, որովհե-

¹⁰⁾ Ուստիայել Պատկանեսցի «Հիւսիս» հրատարակութեան մասին մեր մէջ ընրած տեղեկութիւնները մենք քաղում ենք Հարգելի Ղազարոս Աղապանի մի նամակից, որ նա իրենց լատենկ սիրելութեամբ, մեր խնդիրքով, գրել է մեզ ապր մասին:

տե նորա խմբագիրը մի անազնիւ մարդ էր, և այլն և այլն:

Նալբանդեանցը շատ ցաւում էր, որ այլ ևս չէր հրատարակուում համակրելի «Հիւսիսափայլ»-ը և նորա տեղը բռնել էին «գրական թղուկ» Պատկանեանցը, «կաշառակուրծ» Վալտազարեանը, «աւանտիւրիստ» Ալվազեանը իւրեանց թերթերով և միւսները ¹¹⁾։ Նա կարծում էր, որ այդ ժամանակները մի որ և է մասագիր, կամ լրագիր, լինի դա քաղաքական, թէ զուտ գրական, կուռնեանար լիակատար լաջողութիւն, չնայելով, որ մինչև այդ ժամանակ եղածները բոլորն էլ մեռել էին գրպանի բարակացաւից և խմբագիրները վհատել ու լուսահատուել էին. պէտք չէր միայն, որ խմբագիրներն անտարբեր գտնուէին կամ վերաբերուէին դէպի այն ժողովրդի շահերը, որի համար հրատարակում էին նոքա իւրեանց թերթերը: Ի՞նչ բան էր, օրինակի համար, «Արշալոյս Արարտեան»-ը: Նալբանդեանցի կարծիքով, դա մի խալտառակ լրագիր էր, որ ընդամենը ունէր 24 բաժանորդ: Նորա խմբագիր Ղուկաս Բալտազարեանը միայն ապրում էր ու պահում իւր հրատարակութիւնը, ստանալով թիւրքաց կառավարութիւնից 4,800 պիաստրը արծաթ և անգլիական կառավարութիւնից 60 ֆ. ստերլինգ, որի փոխարէն նա լրտեսի պաշտօն էր կատարում Տաճիկ կառավարութեան համար և իբրև թէ Անգլիական շահերն էր պաշտպանում Տաճկաստանում: Անգլիայից այդ երևելի խմբագիրը կարողացել էր պոկել այդ գումարը 40 թուին, մի լրտեսի միջոցով Պօլսի դեսպան Կանենգից, որ լսակացրել էր նորան այդ գումարը, մի կողմից կարծելով, թէ այդ Բալտազարեանն իբրև ժուրնալիստ, մի որ և է ազգեցեցութիւն ունի

¹¹⁾ Նալբանդեանցն այստեղ իւր նամակում, որից մենք քաղում ենք նորա կարծիքներն ու դատողութիւններն հալմամուլի մասին, խօսում է 63 թուականի մասին, երբ Հիւսիսափայլը դադարել էր: Այդ ամսագիրը, ինչպէս լատնի է, սկսաւ հրատարակուել 58 թուի Յունվարից և դադարեց 62 թուի վերջին: Յետոյ նա նորից սկսաւ հրատարակուել 64 թուի Մարտից և վերջնականապէս դադարեց նոյն թուի վերջին, ամբողջացնելով իւր տարեկան համարները:

Հայերի մէջ, միւս կողմից էլ, իբրև ողորմութիւն: Նա զարմանում էր, որ զմիւռնացիք աւելի լաւ մարդ չէին գտել պատգամաւոր ուղարկելու ռաւանդութեան: Գործիչ Համար Նախիջևան, քան թէ այդ ընտանի թշնամուն, որ Հայերի բաղդից, ոչինչ էլ չունէր լրտեսելու, որովհետև նոքա բացի իւրեանց առևտրից, ոչինչ չէին իմանում: Նա իմանալով, որ այդ մարդը պատգամաւորութեան պաշտօնով արդէն Հասել է Նախիջևան և սերով ու պատուով ընդունուել է Հասարակութիւնից և մինչև իսկ Տէր. Մտթթէոս աւագ քահանայի ընկերակցութեամբ այցելութեան է եկել իւրեանց տունը, գրում յայտնում է իւրայիններին նորա ով և ինչ մարդ լինելը և խնդրում է, որ միւս անգամ այլևս չընդունեն նորան, յոյս յայտնելով միանգամայն, որ իւր միւս բարեկամներն էլ ծանօթանալով գործի Հանգամանքին, խոյս կտան նորանից ¹²⁾:

¹²⁾ Արշալոյս Արարատեան-ը մեր հին լրագիրներից ամենատարածուածը և ամենադիմացկունն է եղել: Նա սկսուել է հրատարակուել իբրև երկաթաթաթեթ 1840 թուին ու շարունակուել է մինչև 1886-ը, ուրեմն ամբողջ 46 տարի, որ մերկար ժամանակամիջոց է մեր լրագիրների համար: Նորա խմբագիր հանգուցեալ Վուկաս Պալազարեանն իւր ժամանակեղել է Ձմիւռնիայի կրթութեւն ու եռանդուն երիտասարդներից մէկը: Նա զահերէց ու ղեկավար է հանդիսացել Մեսրոպեան վարժարանի և իւր հալրենի քաղաքի միւս ազգային հաստատութիւններին: Պալազարեանի եռանդուն գործունէութեան ապացոյց կարող է համարուել այն, որ այն աննպաստ ժամանակները նա կարողացել է այդքան երկար ժամանակ պահպանել իւր թերթը և մինչև իսկ իւր սեպհական տպարանն ունենալ և նոյնը 1845 թուին մեծ հրդեհին զոհ դնալուց լետու, կրկին վերանորոգել ու վերաբանալ: Եւ առհասարակ Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէմբարեանի իւր «Պատմութիւն հայ լրագրութեան» երկասիրութեան մէջ արած «Արշալոյս Արարատեան»-ի նկարագրութիւնը և տուած վկայութիւնը Պալազարեանի անձի մասին զլխովին հակասում է Նալբանդեանցի ասածներին: Մեզ թուում է, որ հանգուցեալ հրապարակասուրջափաղանցնում է, ծալրալեղութեան մէջ է ընկնում: Պալազարեանն անկասկած չի եղել ոչ մատնիչ և ոչ լրտես: Մենք աւելի ճշմարտութեան մօտեցած կլինենք, եթէ ասենք, թէ «Արշալոյս Արարատեան» իւր ուղղութեամբ չէր համապատասխանում Հիւսիսափայլին:

Գլուխ Ե.

Կենդանաբանութեան պարտէզի բացման լուրը, որ հաղորդում է նորան Ղազարոսը, առիթ է տալիս նորան իւր կարծիքը յայտնելու բնական գիտութիւններէ և նոցա կեանքի համար ունեցած նշանակութեան մասին: Նալբանդեանցին հետաքրքրում էր գլխաւորապէս ամեն մի բան, որ վերաբերում էր գործնական իրական կեանքին, որ նպաստում էր մարդուս կենցաղավարութեան բարւոքման գործին:

Նա հակառակ էր ամեն մի գիտութեան, ամեն մի վարդապետութեան, որ միայն տեսական նշանակութիւն ունէր և անմիջապէս չէր շօշափում իրական կեանքը և չէր ծառայում նորա օգտին: Այդ պատճառով էլ կենդանաբանական պարտէզի բացուելը շատ ուրախացնում է նորան, որովհետեւ նա գործնական խորհուրդ ունէր, նա նպատակ ունէր մօտեցնելու գիտութիւնը ժողովրդին և ընդհակառակը: Գործառնական կենդանաբանութիւնը և բուսաբանութիւնը, նորա կարծիքով, շատ կարեւոր դեր ունին խաղալու ապագայում: Թէ քաղաքատնտեսութիւնը և թէ գիւղատնտեսութիւնը առանց գործառնական կենդանաբանութեան և բուսաբանութեան, միշտ կ'մնան մեռեալ տառ և կ'մնան մի նաւի, որ ղեկավարում ու առաջ է գնում առանց կողմնացոյցի: Ծիշտ է, նորագոյն փելիսոփայութիւնը, քաղաքատնտեսութիւնը գիտութիւն չի համարում, բայց այստեղ կարեւորն այն չէ, թէ նա գիտութիւն է, ինչպէս այնքան են մի քանիսը, կամ գիտութիւն չէ, ինչպէս ձգտում են ապացոյց տալ ուրիշները, այլ թէ ո՞րքան նա հարկաւոր է գործնական կեանքի համար, ո՞րքան նա նպաստում է մարդուս կենցաղավարութեան բարւոքման, իսկ այդ կողմից նորա կարեւորութիւնն ակնեւրեւ է ու անժխտելի: Ամեն մի գիտութիւն պէտք է օգտակար լինի մարդուն նորա գործնական կեանքում որովհետեւ մարդս չի կարող բարւոքել իւր կեանքը, մինչև որ նա չ'նուաճէ շրջապատող բնութիւնը, մինչև որ չ'իմանայ նորա գաղտնիքները: Ահա բնական գիտութիւնները դրականապէս համապատասխանում են, ծառայում են այդ նպատակին և այդ պատճառով էլ,

ուրեմն, նոցա ուսումնասիրութիւնն անհրաժեշտ է: Եւ առհասարակ բնութեան ուսումնասիրութիւնը, սոցիալական մտքով, մի մեծ խորհուրդ ունի, որովհետեւ նա մի մեծ, մի զօրեղ զէնք է տալիս մարդկութեան ձեռքը մաքառելու բնութեան դէմ և իշխելու նորա վերայ:

Առաջ բնական պատմութիւնը մի չոր ու ցամաք ֆորմուլայ էր, կեանքում գործադրութիւն չունէր, ուստի և նորան քիչ էին ուսումնասիրում, իսկ հին աշխարհում մինչև իսկ նա համարւում էր մի այնպիսի ցած և ստոր գիտութիւն, որ իմաստասէրներն անվայել էին համարում անգամ իւրեանց արժանապատուութեան համար ուշադրութիւն դարձնել նորա վերայ, որովհետեւ նորա ուսումնասիրութեան առարկան, նիւթն էր առօրեայ կեանքն իւր շրջապատող բնութեան մէջ: Հին փիլիսոփաները սաւառնում էին օդի մէջ, բարձրանում էին երկինքը, զտւում, բաժանւում էին իրական կեանքից և ամեն մի նիւթից, որ վերաբերում էր կեանքին: Նոքա իւրեանց մտաւոր գործունէութեամբ ապրում էին վերացական աշխարհում: Կենդանաբանութիւնը և բուսաբանութիւնը գործնական դարձնելու գաղափարն, այսինքն բոյսերի և կենդանիների օգընտելացումն առաջին անգամ իրագործուեց Պարիզում յալտնի Սենտ-Իլեր Ժոֆրուայի ձեռքով ու աշխատանքով, որի համար Եւրոպայի հետ միասին և բոլոր աշխարհը պէտք է երախտապարտ լինի նորան: Նալբանդեանցն ամեն անգամ, երբ լսում էր օգընտելացման արած մի որ և է յաշարադրիմութեան քայլի մասին, տխրում էր, որովհետեւ Կ. Բուխիէն, որ հետևելով և գնալով Ժոֆրուայի ճանապարհով, դրել էր օգընտելացման հիմքը, առանց օգնութեան, սուղ միջոցներով հրատարակելով ճիշտական գիտութիւնների հանդէսը, այլ ևս չկար, որ տեսնէր իւր հիմնած գործի յաջողութիւնը և ուրախանար: Նա կարծում էր, որ, եթէ նա կենդանի լինէր, իւր ամբողջ կեանքը կանցկացնէր կենդանաբանական պարտէզում:

Նալբանդեանցը շատ ուրախանում էր, երբ Անանիայի նամակներից տեղեկանում էր, որ նա պարապում է Սաղմնախօսութեամբ. նորա կարծիքով, Սաղմնախօսութիւնը կամ էմբրիօլոգիան մի հօլակապ գիտութիւն

է և մեծ ապագայ ունի, թէև դեռ մանուկ է ու նոր է միայն աճում ու զարգանում: Նա շատ էր ցաւում, որ ինքը շատ քիչ տեղեկութիւն ունի, շատ քիչ բան գիտէ այդ գիտութիւնից և յորդորում էր իւր ընկերոջը շարունակելու այդ ուղղութեամբ պարասլելը, որովհետեւ դա կարեւոր է թէ բժշկական և թէ բնագիտական տէսուկէտից, և ինքն էլ խոստանում էր պարասլել, երբ միջոց ունենար, երբ ազատուէր: Նալբանդեանցը հետաքրքրւում էր և Տարրաբաշխութեամբ: Նորա կարծիքով, քիմիան թէև դրական գիտութիւն է, բայց էմպիրիքական է: Քիմիան կաղում է. նորա մէջ դեռ շատ բան մթութեան քողով է ծածկուած, այնպէս որ շատ բանում մենք չենք կարողանում մեզ հաշիւ տալ, և բազմաթիւ ինչո՞ւ, կամ քիչ հիման վերայ հարցերին մենք կամ ամենևին պատասխան չենք կարողանում տալ, կամ բաւականանում ենք մի այնպիսի մաշուած պատասխանով, որ ամօթ է մինչև անգամ կրկնել: Մենք օրինակի համար, ասում ենք, որ իբրև թէ «ատոմներ» զանազան դասաւորութիւնից կախեալ է մի և նոյն քիմիական բաղադրութեան նիւթերի տեսակների տարբերութիւնը, ինչպէս, օրինակ, քարիւղի, սաթի և միւսների: Ցաւալի է, որ միկրոսկոպը դեռ բոլորովին կատարելագործուած չէ: Եթէ տարրաբաշխութիւնը և խոշորացոյցն այլ ևս առաջ գնային, կատարելագործուէին, մարդու մտքի յաղթանակը կարելի էր վերջացած համարել: Եւ գլխաւորն այն է, որ դոքա, այսինքն տարրաբաշխութիւնն ու խոշորացոյցը ներկայումս արդէն այնքան կատարելագործուել են, այնքան առաջ են գնացել, որ համարեա՞ եկել, կանգնել են այն սահմանի վերայ, որտեղ վերջանում են սուտ իմաստականութիւնները և սկսում է նորը, ճշմարիտ աշխարհը. պէտք է այլ ևս մի քանի քայլ, ոչ աւելի: Նալբանդեանցը կարծում էր, որ քսաներորդ և յաջորդ դարերի մանուկը կժպտայ Բերցենիուսի, Լավուազիէի, Լիբեգի և Փրեզենիուսի միամտութեան վերայ, ինչպէս որ մենք այժմ ծիծաղում ենք հին փիլիսոփաներից մեծագոյն՝ Արիստոտելէսի վերայ, որ մարդուս ուղեղը համեմատում էր սպունգի հետ:

Նախաճաշանցը սակայն չէր բաւականանում միայն տեսականօրէն իւր կարծիքը յայտնելով, այլ աշխատում էր նոյն տեսութիւնն իւր բարեկամների ձեռքով մինչև իսկ իրագործել և գործնական կեանքում: Նա Անանիային խորհուրդ էր տալիս, որ նա հիմնաւորապէս և մասնագիտօրէն ուսումնասիրէ արուեստական կերպով ձկներ աճեցնելու եղանակը: Նորա կարծիքով, այդ մի դժուար բան չէր, որովհետև բնախօսութիւնից մենք ամենքս էլ գիտենք այդ, միայն որ այդ մեր գիտութիւնը տեսական է, պէտք է գործնականը, որ մենք մեր ձեռքով ստիպենք ձկներին կատարել այն ֆունկցիաները, որ նախ կատարում են հեռու մարդկանց աչքերից, գաղտնի: Նա կարծում էր, որ թէ Նախիջևանում և թէ ուրիշ հայաբնակ տեղերում, որտեղ միայն ձկնառատ գետեր, լճեր ու ծովակներ կան, կարելի է հեշտութեամբ աճեցնել «ստերլիազներ» և ուրիշ տեսակ ձկներ և դորանով ժողովրդի ձեռքը վատակի ու ապրուստի մի նոր միջոց տալ: Նա շատ ցաւում էր որ Անանիան չէր լսել իւր խորհրդին և չէր ուղարկել Նախիջևան կոչինչինայի հաւերի հաւկիթներ, որ այնտեղ աճեցնէին այդ տեսակ օգտաւէտ հաւերի ցեղը և տարածէին ամեն տեղ:

Նա Հնդկաստանից բերել էր իւր հետ Սորգօ բոյսի հունդը, որ իւր ձեռքով ցանէ, աճեցնէ առաջ Նախիջևանում, լետու և ուրիշ տեղեր: Դժբաղդաբար նորա այն չամաղանը, որի մէջ ամփոփուած էր այդ հունդը, կորել էր Սառստգամպտօնում, ուր Բենգալիայից նա ուղարկել էր իւր բոլոր բազաժը, բայց դորանից նա չէր վհատել, նա ձեռնթափ չէր եղել այդ բոյսը Նախիջևանում աճեցնելու մտքից ու դիտաւորութիւնից, նա խնդրել էր իւր եղբորը, որ նա լանձնարարէ Անանիային գնելու Պետերբուրգի և «Տնտեսական ընկերութեան» գրասենեակից Սորգօյի հունդ 2—3 մսխալ և մի 2—3 մըսխալ էլ նոյն հունդից, առնէ Մոսկուայի «Բնութեան հետազօտողների ընկերութեան» գրասենեակից, և երկու տեսակը միասին խառնելով, ամուր փաթաթած, որ ճանապարհին չսոռի, ուղարկէ Նախիջևան իւր ընկեր Յովհաննէս Բերբերեանին՝ Հայրապետեանի Դօնի ավին

Ծլած ու նոր դուրս եկած ժամանակ թփերի մէջ պէտք է հողը փորել, քրքրել և մաքրել աւելորդ արօտներէց, յետոյ հողը հաւաքել թփերի արմատներէ մօտ: Ցանքը պէտք է լինէր մարտի սկզբին—սովորաբար երկու շաբաթ առաջ այն թուից, որից յետոյ հաւանականաբար այգասառն կամ առաւօտեան սառնամանիք այլ ևս չպէտք է որ լինէր:

Այսպէս կատարուած առաջին փորձը թէև անյաջող է լինում, բայց նա այնուամենայնիւ ամենեւին չի վհատում, նա խնդրում է իւր բարեկամներին չլուսահատուել և նորից փորձը կրկնել, այս անգամ խրատ տալով հողը հերկել $\frac{1}{2}$ գազ խորութեամբ և սերմի տնկել մի հատիկը ցանել $\frac{3}{4}$ կանգուն հեռաւորութեամբ միմեանցից: Ցանքն էլ նա խորհուրդ է տալիս անելու այս անգամ ոչ Մարտի սկզբին, այլ Ապրիլի սկզբին, երբ արդէն վախ չի լինում շաղտայից: Նորան հետաքրքրում էր գլխաւորապէս այդ փորձերի հետեւանքը: Նա ուզում էր իմանալ՝ ա) որքան ցողուն է տալիս իւրաքանչիւր սերմ, բ) ամեն մի ցողուն որքան հիւթ է տալիս, համեմատելով իւր քաշի հետ, գ) հիւթը, ըստ բաշէի, ինչ թանձրութիւն ունի և դ) քանի տոկոս շաքարի բիւրեղ կալ հիւթի մէջ: Մնացեալը, այն է ռուբր և ռոմի քանակութիւնը, նա կարծում էր, որ կարելի է և չորոշել, որովհետև անբիւրեղ շաքարի յարաբերութիւնը դէպի բիւրեղները խոտոր համեմատական է, նոքա աւելանում կամ պակասում են ի հաշիւ միմեանց:

Օրգոյից, նալբանդեանցի ասելով, կարելի էր ստանալ և գեղեցիկ ծիրանի ներկ և թուղթ: Նա խորհուրդ էր տալիս ցանքն անել մի սաժէնաչափ գետնի վերայ, որ մի որոշ արգասիք ստացուի. նորա գլխաւոր նպատակն էր շաքարը, իսկ ռուբր, ռոմը, ներկը և թուղթը նորա համար երկրորդական նշանակութիւն ունէին: Նալբանդեանցը Սուլթանշահի ուշադրութիւնը դարձնում էր և «Coccinella» կոչուած որդերի վերայ, որոնք ինչպէս յայտնի է, ապրում են կակտուսների տերեւների վերայ: Այդ յայտնի որդան-կարմիրն է, որ լինում է և Հայաստանում, գլխաւորապէս Երասխի հովտում: Նա խորհուրդ էր տալիս Անանիային ուսումնասիրելու

այդ որդերի կեանքը և նոցանից ներկ ստանալու եղանակը, հարցնելով նոցա մասին բնախօսութեան ուսուցչապետին կամ բնութիւնը հետազոտողների ընկերութեան անդամներին և կամ տեղեկութիւն հաւաքել այդ մասին Օդընտեւացման ընկերութիւնից, եթէ նորան չլաջողէր այդ բոլոր աղբիւրներից հարկաւոր տեղեկութիւնները ժողովելու, նա խորհուրդ էր տալիս նորան դիմել Ս. Էլմիաճին, որտեղ, երեւի, դեռ կենդանի կը լինէին յայտնի ծաղկաբար Սահակ եպիսկոպոսի ժամանակակիցներից միաբաններ, որոնք անկասկած կիմանալին թէ հանգուցեալն ո՞ր բոյսերի վերայ էր գտնուած ցանկալի որդերը: Այդ Սահակ եպիսկոպոսը, ինչպէս յայտնի է, առաջինն էր եղել, որ ուշադրութիւն էր դարձրել Երասխի հովտում բսնող այն բոյսերի վերայ, որոնց վերայ ապրում էին այդ որդերը, և ուսումնասիրել, գտել էր նոցանից ազնիւ ներկ ստանալու ձևն ու եղանակը, որի համար և լիսնական թուերին նա արժանացել էր ոուսաց տէրութիւնից ցմահ կենսաթոշակ ստանալու: Նալբանդեանցը խորհուրդ էր տալիս ամեն բան տեղն ու տեղն ուսումնասիրելուց յետոյ, մի բրոշիւր հրատարակել Երեւանի նահանգի գիւղացիների բարձրագույն և դորանով միջոց տալ հայ գիւղացիներին մի նոր պարապմունք և վաստակի մի նոր աղբիւր ձեռք բերել:

Նալբանդեանցը հետաքրքրուած էր իմանալ, թէ ի՞նչ բան է Ս. Կարապետի մաստակը և չի՞ կարելի արդեօք այդ ձիւթի տեսակից պատրաստել զանազան անուշահոտութիւններ: Նա գտել էր այդ մաստակի լատինական անունը—«Dorema armeniaca» և խնդրում էր իւր ենթադրութեան մասին հարցնել իմանալ ուսուցչապետ Գեվարտովսկու կարծիքը. նա հետաքրքրուած էր շերամապահութեամբ և խնդրում էր, որ իւր համար ուսաց լեզուով մի կարգին ձեռնարկ գտնեն, ուղարկեն այդ ճիւղին վերաբերեալ, նա, վերջապէս, հետաքրքրուած էր Հայոց աշխարհի տորոնի ցանքսերով և գիտորով և ձգտում էր ուսումնասիրել, իմանալ, թէ ի՞նչպէս և ի՞նչ միջոցով կարելի է օդընտեւացնել ֆրանսերէն «Cynips» և ուսե-

րէն Орѣхотворка» կոչուած պատենաթեւ միջառը, որ լինում է Փոքր Ասիայում: Նա թէ իւր տեսակցութիւնների և թէ իւր նամակների մէջ այդ ժամանակները միշտ կրկնում էր, թէ մենք արիստոկրատ չենք, որ ձեռքներս ծալած նստենք, մենք պէտք է աշխատենք ու աշխատենք. իսկ իւր ընկեր Սուլթանշահին լատկապէս գրում էր. «Զէ որ պէտք է պարապել գիտութեամբ. ինչ է այն բժիշկը, որ միայն միակողմանի բժշկութեամբ է պարապում, մի արհեստաւոր, որ պարապում է իւր արհեստով»: Կենդանիների և բոյսերի օգընտելացումը, նորա կարծիքով, մի նոր աղբիւր է մարդու կենցաղավարութիւնը բարւոքելու համար: Առաջ այդ նպատակին ծառայում էին միայն աշխատանքն ու հողը, իսկ այժմ դոցա օգնութիւն է գալիս և երրորդ աղբիւրը—օգընտելացումը, որ առաջին երկուսի օգնութեամբ նոյնպէս ծառայում է նոյն նպատակին:

Գործնականին է վերաբերում և հանգուցեալի ձրգտումը մօտ յարաբերութիւն կապելու Մոսկուայի կենդանաբանական պարտէզի և Օգընտելացման ընկերութեան վարչութիւնների հետ՝ նոցա գործնականապէս ծառայելու և օգտակէտ լինելու նպատակով: Նա այնքան համակրում էր դոցա, որ դեռ իւր բանտարկութիւնից առաջ, Հնդկաստանի ճանապարհորդութեան ժամանակ, Բենգալիայից բերել էր մի ընտիր ռնգեղջիւր Հայրապետեանի ծախքով և նորա համաձայնութեամբ նուիրել էր նորան կենդանաբանական պարտէզին: Նա այն ժամանակ կամեցել էր բերել նոյն պարտէզի համար և մի զոյգ լաւ արքայաՎազր, բայց չէր կատարել իւր դիտաւորութիւնը, կամենալով նախապէս սպասել և իմանալ, թէ ի՞նչ գնահատութիւն կլինի բերած ռնգեղջիւրի համար:

Այժմ էլ, երբ արդէն չէր կարող ազատ գործել, չէր ուզում դարձեալ ձեռնթափ լինել նոյն գործից, նա լանձնարարում է Անանիային անձամբ տեսնուել Մոսկուայում կենդանաբանական պարտէզի տնօրէնների և Օգընտելացման ընկերութեան վարչութեան հետ և իւր անունից բանազնացութիւն տնել նոցա հետ, առաջարկելով իւր ծառայութիւնն՝ Ասիայից և Ափրիկէից զանազան ընտիր կենդանիներ ու գազաններ բերելու:

Դորա փոխարէն նա պահանջում էր, որ Օգընտելացման ընկերութիւնը չզլանայ մատուցանելու իրեն իւր բարոյական աջակցութիւնը: Իրեն նախաճառեանցին խկապէս, ինչպէս ինքն ասում է, հարկաւոր չէր ոչ բարոյական և ոչ նիւթական օգնութիւն, որովհետեւ ինքն ինչ որ արել էր և ինչ որ միտք ունէր անելու յօգուտ վերոյիշեալ հաստատութիւնների, արել էր յօժարակամ, սիրելով, կամենալով դորանով նպաստել և իւրովսանն ծառայել գիտութեան. բայց նա այդ աջակցութիւնը հարկաւոր էր. համարում այն մարդկանց համար, որոնք անտարբեր էին դէպի գիտութիւնը և միայն կարող էին զոհաբերութիւն անել այդ նպատակի համար, եթէ մի որ և իցէ բանով խրախուսուէին, վարձատրուէին ընկերութիւնների կողմից: Փոքր զոհաբերութիւն չէր պահանջուածը. ռեզեղիւրի բերելը Հայրապետեանի վերայ նստել էր 10 հազար ռուբլի:

Եթէ Օգընտելացման ընկերութիւնը համաձայնէր օգնելու, նախաճառեանցը խոստանում էր, իւր ազատուելուց մի տարի յետոյ, հասցնել Մոսկուա և՛ վագր, և՛ ձիագետի, և՛ մանր կենդանիների մի ամբողջ խումբ, որ ոչ մեծ ծախսի բան կլինէր, ոչ էլ դժուար նորա համար, որովհետեւ նա աշխարհիս բոլոր մասերում ունէր գործակալներ հայերից, որոնք սիրով կկատարէին, իւր ասելով, նորա բոլոր յանձարարութիւնները՝ նա կարծում էր, որ վերոյիշեալ հաստատութիւնների վարչութիւնները շատ սիրով պէտք է ընդունէին իւր առաջարկութիւնը, որովհետեւ նա իւր այդ առաջարկութեամբ ոչ մի բանով չէր ծանրաբեռնում ընկերութիւնները, այն ինչ նոքա նորա միջնորդութեամբ ձեռք էին բերում մի միջոց հեշտութեամբ բաւականութիւն տալու իւրեանց կարիքներին, ծանօթութիւն կապելով աշխարհիս բոլոր մասերի հետ և հեշտութեամբ ստանալով այն տեղերից իւրեանց ցանկացածը ¹³⁾:

¹³⁾ Մենք նախաճառեանցի Հնդկաստանից բերած ռեզեղիւրը տեսել ենք Մոսկուայի կենդանաբանական պարտէզում: Նորա դառապիղի վերայ, որքան մենք լիշում ենք, կախուած էր մի տախտակ, որի վերայ ռուբերէն խոշոր տառերով գրուած

Գլուխ Զ.

Նալբանդեանցն ընդհանրապէս շատ սիրում էր վարդալ, նա, ինչպէս յայտնի է, ոչ մի միջնակարգ դպրոցի կանոնաւոր դասընթաց չէր անցել, այլ իւր բոլոր գիտութիւնը ձեռք էր բերել ինքնուսուլթեամբ և գլխաւորապէս ընթերցանութեամբ։ Գիրքը նորա թոյլ կողմը, թոյլ երակն էր. նա այն աստիճան սիրում էր գիրքը, որ չնայելով իւր սուղ նիւթական միջոցներին, կարելի է ասել, իւր բերանից կտրելով, կաղմել էր՝ գլխաւորապէս գիտական ուղղութիւն ունեցող գրքերից մի համեստ մատենադարան, որ վերջին ժամանակները մասամբ նորա ճանապարհորդութեան, մասամբ էլ յաճախ տեղից տեղ փոխուելու պատճառով ցրուած մնացած էր սորա նորա մօտ և շատ գիրք էլ կորել անյայտացել էր։ Այնու ամենայնիւ չնայելով այդ հանգամանքին, նորա մահից յետոյ մնում է գրքերի մի համեստ հաւաքածու, որ կազմուել էր նորա բանտում եղած ժամանակ և որ Կամիշլինից բերուելով Նախիջևան նորա միւս իրեղէնների հետ միասին, յանձնուում է նորա ժառանգներին։ Բաւական չէ, որ նա իւր սուղ միջոցներով գնում էր այս կամ այն գիրքն ուղղակի իւր բնակած տեղի գրավաճառանոցներից, կամ բերել էր տալիս ուրիշ քաղաքներից, ինչպէս հայոց գրքերը Վենետիկից, այլ և նա սովորութիւն էր արել բաժանորդ գրուելու պարբերաբար մի քանի հատորով դուրս գալիք գրքերի։ Նա յաճախ գանգատուում էր, որ մեզանում գրքերը շատ թանգ են և չքաւոր մարդիկ համարեալ թէ միջոց չունին իւրեանց ցանկացած գիրքը ձեռք բերելու։ Նորա կարծիքով, եթէ Ռուսաստանում մի աղքատ գրագէտ, մի գրականութիւն սիրող մարդ ուզե՛նայ մի համեստ մատենադարան կազմել իւր համար,

էր մօտաւորապէս հետեւելու. «Ռեզեդլիւր, բերուած շնորհաստանից Միխաիլէ Լազարիչ Նալբանդեանցի ձեռքով և նուիրուած պարտէզին Նոր-Նախիջևանցի Կարապետ Մակարիչ Հայրապետեանից»։

անսպառնալի կզրկուի իւր աւուր պարէնից և սովից ու քաղցից կմեռնի: Այս այսպէս լինելով, կարելի է, ուրեմն, երևակայել, թէ ինչ գին պէտք է ունեցած լինի այսպիսի գրասէր մարդու համար գիրքն արգելանքի մէջ: Գարե- լի է առանց սխալուելու ասել, որ այդ ժամանակները գիրքը նորա ամենամեծ մխիթարութիւնն է եղել: Նա հէնց իւր բանտարկութեան առաջին օրերից խնդրել էր կամենդանտից և ձեռք էր բերել իրաւունք իւրախն- ներից գիրք ստանալու և կարդալու. և նա անյազաբար կարդում ու կարգում էր: Նա այն աստիճանի ի չարն էր գործ դրել այդ մխիթարանքը, որ վերջերն այլ ևս չէր կարողանում կարդալ մանր տառերով տպուած գրքերը, որովհետեւ աչքերը փչացել էին: «Մակուէլը կկարդամ, ըստ սովորութեան, Խորոթակով, գրում է նա այդ մասին իւր նամակներից մէկում, ինչ եղաւ նորա պատմութիւնը, մէթէ դեռ դուրս չի եկել. այս երրորդ հատորն էլ այնպիսի մանր տառերով է տպա- գրուած, որ աչքերս ցաւեցնում է: 8 ամիս գիշեր-ցո- րեկ կարդում եմ, սորան աչք կդիմանալ: Բայց դորանից հրաժարուել չեմ կարող, որովհետեւ այդ իմ միակ զբաղ- մունքս է»:

Վէպերից նա զգուել էր, բառարաններից սիրտը խառնում էր. նա խնդրում էր, որ իրան ուղարկեն գլխաւորապէս այնպիսի գրքեր, որ մի կողմից զբաղե- ցնեն իրեն, միւս կողմից էլ շահեկան լինին ու բաւա- կանութիւն տան նորա հարցասիրութեան: Նորան ու- ղարկում էին Փոշէն, Մակուէլը, Շլոսսէրը, Գերվինուսը, Բոկլը, Շէրը, «Հանրագիտակ բառարանի»՝ նորան հե- տաքրքրող հատորները, և այլն և այլն:

Նա այդ գրքերը կարդում էր ուշադրութեամբ և վերադարձնում էր, յայտնելով նոցա մասին իւր կարծիքը, հայեացքները: Գրքերից մի քանիսին նա այնքան հա- ւանում էր, որ երկար պահում էր իւր մօտ. նա այդ գրքերն ոչ միայն կարդում էր, այլ և, ինչպէս ինքն ասում է, ուսումնասիրում էր: Նա սիրում էր ընդհան- րապէս գործնական, իրական ուղղութիւն ունեցող գրքեր կարդալ և խուսափում էր փիլիսոփայութիւնից, իմաս- տասիրական ուղղութիւն ու բովանդակութիւն ունեցող

շարագրութիւններէց: Բոկլը, օրինակի համար, նորան վախեցնում էր, և այդ ոչ միայն նորա համար, որ շատ ընդարձակ էր, այլ և նորա համար, որ նորա գըրուածքը հակումն ունէր փիլիսոփայական շարագրութիւններէ դէր խաղալու, իսկ նա, ինչպէս ինքն ասում է, խոյս էր տալիս փիլիսոփայութիւնից. ինչպէս Պուշկինը՝ սեմինարիստներէց: Բոլոր փիլիսոփաները, նորա կարծիքով, իւրեանց ամբիոնների բարձրութիւնից տեսութեան վերայ. առաջարկելով, մինչև ցայսօր դեռ միամտաբար կարծում են, թէ մարդուս կեանքը բաղկացած է մի որ և է նախագծեալ, կամ նախասահմանեալ տեսութիւնից. մարդուս բնութիւնը, կարծես, մի հանքային բան է, որ գոյացած կամ կազմակերպուած լինի արտաքին ֆիզիքական զանազան անփոփոխ օրէնքների հիման վերայ: Հասել է ժամանակը, մարդկութիւնը պէտք է թողնէ տեսականը, փիլիսոփայականը, պէտք է ձեռք քաշէ բնագանցութիւնից-մետաֆիզիկայից և դառնայ իրականութեան, զուտ բնագիտութեան: Նա շատ է տանջուել զանազան իդէալական սխտեմների լետեից ընկնելուց: Այդ սխտեմներից մի քանիսի վերայ նա այժմ արդէն ծիծաղում է, մի քանիսին էլ դեռ հուսատ է ընծայում, թէև դոքա էլ իսկապէս առաջինների փոփոխուած ձևերն ու տեսակներն են: Ժամանակ է իրական գիտութիւնների միջոցով մարդկութեան աչքերի կապը քակելու, կապը, որ տակաւին ամուր է. պէտք է դորա վերայ քրտինք թափել և ոչ թէ փիլիսոփայութեան լետեից ընկնել: Նա խնդրում էր, որ իրան ուղարկեն մի կարգին շերամապահութեան ձեռնարկ, խնդրում է տարրաբաշխութեան վերաբերեալ գրքեր և անհամբեր սպասում էր Իլինկովի տեխնիքական քիմիայի երկրորդ հատորի դուրս գալուն, որին նա բաժանորդ էր գրուել: Բայց որովհետև նորա բարեկամներն՝ այդ ժամանակներն՝ այդ տեսակ ընտիր գրքերի շատ սակաւ լինելու և եղածների էլ գժուարութեամբ ձեռք ընկնելու պատճառով, չէին կարողանում կամ, լաւ է ասել, սակաւ մասով էին միայն կարողանում բնակութիւն տալ նորա հարցասիրութեան, այդ պատճառով էլ նա ստիպուած էր շատանալ վերո-

յիշեալ, կամ նոցա նման գրքերով: Թէև, նորա ասելով, այդ գրքերը նորան շատ բան չէին տալիս, այնուամենայնիւ նա, ինչպէս ասացինք, նոցա կարդում ու ուսումնասիրում էր վերլուծական և քննադատական տեսակետից, որովհետև նա կարծում էր, թէ գիտութեան մէջ ոչ մի բան չպէտք է արհամարհել, նամանաւանդ որ ուրիշ պարապմունք էլ չունէր: Նոյն իսկ Բոկլը, յատկապէս նորա Անգլիոյ պատմութիւնը, նա սրտաւրնդած կարդում, ուսումնասիրում էր և նիւթ էր քաղում նորանից իւր ապագայում գրելիք մի գրուածքի համար: Բոկլը, ինչպէս լատինի է, եւրոպական քաղաքակրթութիւնը մեծ մասով արդիւնք է համարում բողոքականութեան կամ պուրիտանիզմի, ինչպէս որ ուրիշներն էլ նորան արգասիք են համարում կաթոլիկութեան: Նալ բանդեանցն այդ տեսութեան վերայ բոլորովին այլ տեսակետից էր նայում. նա միանգամայն հակառակ էր և Բոկլին և բոլոր միւս փիլիսոփաներին, որոնք ընդհանրապէս քաղաքակրթութիւնը կրօնքի հետևանք ու արդիւնքն էին համարում. նա, ընդհակառակը, կարծում էր, որ կրօնքի մէջ առաջ եկած վերածնութիւնն ու լեղափոխութիւնն են քաղաքակրթութեան հետևանքը և ոչ թէ երկրորդն առաջին: Եթէ, նորա ասելով, քաղաքակրթութիւնը կրօնքի հետևանքը լինէր, Բուդայականութեան և Բրահմինականութեան դարաւոր իշխանութիւնն ընդունող ծալրագոյն արևելքի ազգերը պէտք է որ կանգնած լինէին քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան ամենաբարձր աստիճանի վերայ. բայց այդ այդպէս չէ: Ինչ ասել կուզի, որ կրօնքը մեծ ազդեցութիւն ունի ամբողջ քաղաքակրթութեան վերայ, բայց հանգուցեալը դորա մասին չէր խօսում, այլ այն արմատական զարկի, ստիմուլի, դիաստադի կամ լծակի մասին, որ առաջինն է ոյժ մատակարարում ամբողջ մեքանիզմին, կազմուածքին:

Ո՛ր ըմբոստ Սակսը, Բրիտը, Նորմանը կհամարձակուէր միջին դարերում դէմ կենալ պապերի տեղակալութեան և անմեղանջականութեան, այն ինչ նոքա այդ արին նոր դարերի սկզբին, որովհետև նոքա այդ ժամանակներն արդէն այնքան զարգացել ու լուսաւոր-

րուել էին, որ ակներև տեսնում էին պապերի չափազանց մեծ ու անիրաւացի ձգտումները:

Մակիլէյն իւր անվերջ հումորով մեծ բաւականութիւն էր տալիս Նալբանդեանցին, Գերվինուան իւր լրջութեամբ շարժում էր նորա հետաքրքրութիւնը. մի ճիւղ կար միայն, որ նորան այնքան զգուցնում էր, որ նա մինչև իսկ «սրտապնդած» էլ չէր կարողանում մարսել, — այդ հնազիտութիւնն էր և դորան վերաբերեալ գրքերը: Նալբանդեանցը դրական ուղղութեան տէր մարդ էր. նա իւր բոլոր ճիգը թափում էր ուսումնասիրելու միայն այն, ինչ որ յայտնի է: Բնական է, ուրեմն, որ նա չպէտք է համակրէր Վինկելնիւններին, Բէօկերին և միւս հնագէտներին, որոնք գտնելով մի որ և է անդրապատմական իր, աշխատում են ամեն տեսակ վերականգնել վաղուց անցած գնացած իրականութեան պատկերը: Պատահում է, որ դոքա գտնելով Պոմպէյ և Հերկուլանում քաղաքների աւերակներից մի ժանդատած մկրատ, դորա վերայ զանազան հետազոտութիւններ են կատարում, աշխատելով վերականգնել լիակատար կերպով և այն տիկնոջ ամբողջ արդ ու զարդը, որ գործ էածել այդ մկրատը: «Լաւ հնագէտը, ասում է նա հեգնելով, դորանով էլ չի շատանում, նա աշխատում է մինչև իսկ որոշել և այդ տիկնոջ մագերի գոյնը և թէ արդեօք նա թխադէմք է եղել, թէ չէկ»:

Շատ հետաքրքրական է հանգուցեալի կարծիքը Փոշէի գրքի մասին: Ֆրանսիացի Ֆոշէի գիրքը — «Oчерки Англич» գրուած էր 40 թուին, բայց թարգմանուած էր ռուսերէն 20 տարի յետոյ: Եւ զարմանալին այն էր, որ թարգմանիչը ոչ մի ծանօթութիւն չէր դրել, որ ընթերցողը հասկանար թէ հեղինակի առաջ բերած տեղեկութիւնները վերաբերում են 40 թուականի Անգլիային և ոչ թէ 60 թուականի: Այդ հանգամանքը շատ զայրացնում էր նորան, ինչպէս որ նորան զայրացնում էր և Բոկլի թարգմանիչ Բեստիլժե — Րիւմինի վարմունքը, որ իւր ծանօթութիւնների մէջ առաջ բերած Հերոդոտի և միւս յոյն հեղինակների գրուածների հատուածները չէր թարգմանել: Նալբանդեանցը Անգլոման չէր, բայց սիրող ու պաշտող էր ճշմարտութեան:

նա անիրաւացի էր համարում թարգմանչի վարձուները, որովհետեւ նա դորանով գիտակցաբար կամեցել էր անցեալը ներկայի տեղ ներկայացնել միամիտ ընթերցողներին:

Նա ինքը շատ լաւ էր ճանաչում իւր ժամանակուայ Անգլիան և անգլիացիներին և պարզ կերպով տեսնում էր, որ 20 տարուայ մէջ այնքան փոփոխութիւն էր առաջ եկել այնտեղ, որ գրքի մէջ յիշուածները գըլխովին չէին համապատասխանում 60 թուականներէ Անգլիային: Սակայն Նալբանդեանցը համաձայն չէր նոյն իսկ Փոշէի ներածութեան մէջ արտայայտուած էական կէտերի հետ էլ: Փոշէի առաջ բերած փաստերն Անգլիացոց բնաւորութեան և տէրութեան կազմակերպութեան մասին, նորա կարծիքով, բոլորովին ճիշտ էին. նոքա և՛ հպարտ են, և՛ եսական, ինքնուրոյնութիւն սիրող ու ուրիշներին նմանելուց խուսափող, բայց ճիշտ չէին նորա եզրակացութիւնները: Նա ամեն բանի մէջ տեսնում էր րուտինս և տարօրինակ է համարում Տորիների և Վիգերի, այսինքն արմատականների և յաւաջադիմականների միաժամանակ գոյութիւնը: Նա՝ անգլիական կառավարութեան ձեւն իւր ծագած կամ կազմակերպուած օրից քարացած—կանգնած է համարում մի և նոյն կէտի վերայ, այն ինչ քաղաքական փիլիսոփայութիւնը մեծ յառաջադիմութիւն է արել: Նալբանդեանը Փոշէի այդ եզրակացութիւնները սխալ էր համարում, համեմատելով Անգլիան ցամաքի տէրութիւնների հետ: Եւրոպայի կոնտինենտի վերայ, ինչպէս յայտնի է, միջին դարերում յառաջ էին եկել Հռոմի աւերակների վերայ մի շարք նոր տէրութիւններ սահմանադրական կառավարութեան ձեւով. որոնք և ունէին շատ թէ քիչ ընդարձակ ծաւալով բազմութեան քարտիտ: Բայց ի՞նչ եղան նոքա, կարողացան պահպանել իւրեանց այդ սահմանադրութիւնը: Բաւարիան, օրինակի համար, մի այնպիսի սահմանադրութիւն ունէր, որ ազատ կարող էր մրցել Անգլիայի հետ. ի՞նչ արեց, պահպանեց նա այդ սահմանադրութիւնը: Փոշէն, գուցէ, մատնացոյց անէր Վերսալի վերայ, որ Լիւդովիկոս XIV ժամանակ գոհացնում էր ոչ միայն Ֆրանսիացոց, այլ

և օրինակ էր հանդիսանում Եւրոպայի և միւս տէրութիւնների համար: Բայց Բնէ էր Լիւդովիկոսի Ֆրանսիան, եթէ ոչ ինքնիշխան, միապետական տէրութիւն սահմանադրականի ստուերով միայն: Կարելի է ասեն, թէ Անգլիան ցամաքից բաժանուած լինելով, չի ենթարկուել այն վտանգին, որ ոչնչացրել է Եւրոպայի ցամաքի վերայ գտնուած տէրութիւնների սահմանադրութիւնները: Բայց Անգլիայի սահմանադրութիւնն էլ Կարոլոս Ա ժամանակ պակաս վտանգի չի ենթարկուել, այն ինչ նա ամուր բռնել, պահել է նորան և հասցրել մինչև մեր օրերը:

Նալբանդեանցը չէր արդարացնում Կրոնվիլին, որովհետև, նախ՝ ամեն մի բռնի միջոց հակառակ էր նորա համոզմունքին, երկրորդ նա զգուշելով երես էր դարձնում ամեն մի քաղաքական վերհատական գործողութիւնից, բայց նոյն ժամանակ նա չէր էլ ուզում արդարացնել Կարոլոսին, որ այնպէս անմտօրէն դաւաճանեց Անգլիային:

Ֆրանսիացիք հրճուանքով են խօսում իւրեանց յեղափոխութեան մասին, բայց նոքա իրանց տշխատանք չեն տալիս մի րոպէ մտածելու, որ եթէ Անգլիան պահած չլինէր իւր սառած-քարացած կարգերը և այդպիսով օրինակ եղած չլինէր Լամանշի միւս ափին գտնուած երկրի համար, գուցէ և մենք այժմ չկարդայինք Ֆրանսիական պատմութեան մէջ այն արեան դրամայի էջը, որ կոչուում է «յեղափոխութիւն»: Փոշէի ասածը՝ թէ ընդհանուր սկզբունքը, որ հարկաւոր է ամեն մի հասարակութեան կամ տէրութեան կազմակերպութեան համար, արգելք չի լինում ոչ մի սահմանադրութեան՝ կրել իւր վերայ տեղական աւանդութիւնների, վարք ու բարքի և մինչև իսկ երկրի կլիմայի ազդեցութիւնը և դրոշմը, բոլորովին յարմարուում է Անգլիայի կառավարութեան ձևի կազմակերպութեան: Ընդհանուր սկզբունքն այդտեղ սահմանադրութիւնն է ամենարնգարձակ ծաւալով, իսկ այդ սահմանադրութեան առանձնյառակութիւնները, որոնց մէջ և Վիգերի ու Տորիների միաժամանակ գոյութիւնը, անգլիացոց վարքի ու բարքի, աւանդութիւնների և երկրի կլիմայի արդիւնքն են: Եւ ինչ դար-

մանալի բան է, որ քաղաքական փիլիսոփայութեան օրէցօր զարգացումը պիտի ազդեցութիւն ունենար Անգլիայի վերայ, որ իւր կազմակերպութեան օրից պահել է, թէև, ինչպէս Ֆոշէն ասում է, «քարացած» դրութեան մէջ, իւր սահմանադրութիւնը, իսկ կոնտինենտի տէրութիւնները նոյն քաղաքական փիլիսոփայութեան զարգացած օրերում նոր միայն պիտի ձեռք բերէին ի սկզբանէ անտի ունեցած, բայց լետոյ կորցրած իւրեանց ազատութեան քարտիաները:

Հետաքրքրական է Նալբանդեանցի կարծիքը և Հանրադիտական բառարանի մասին, որից մի երկու հատորիկ Անանիան ուղարկել էր նորան՝ աչքի անցկացնելու, նամանաւանդ որ նորա մէջ պատահում էին տեղտեղ յօդուածներ և Հայոց մասին, գրուած Քերովլէ Պատկանեանցի ձեռքով: Նալբանդեանցը չէր հաւանում այդ բառարանին, նա նորան միջակութիւնից էլ ստոր մի բան էր համարում: Նա նկատելով, որ բառարանի հեղինակները լաճախ ընթերցողներին ուղարկում են Ատաուի լաւելուածին և միւս տառերին, որոնց դեռ չէին հասել ոչ ինքեանք հեղինակները և ոչ գրաշարները, հեգնելով նմոնեցնում էր նորան Դօնքիշտին, որ, ինչպէս յայտնի է, Սանխոյի հետ արած իւր երկրորդ ճանապարհորդութեան ժամանակ ամեն մի պատահած մարդու ուղարկում էր Տօբօզօ իւր Դուլցինէէյի մօտ: «Բայց եթէ այդ բառերին պատահելը պէտք է նմանի Սանխոյի Դուլցինէէյի հետ պատահելուն Տօբօզոյում, ասում էր նա, կարելի է առաջուց շնորհաւորել խմբագրութիւնն ապագայ Coup de batoi-ով, որով հիւրասիրում էր Դօնքիշտը հաւատարիմ Սանխոյին լանուկ ազատութեան Դուլցինէէյի կախարդութիւնից»: Նա բառարանի հեղինակներին անուանում էր «գրական արհեստաւորներ» և նոցա խմբագրած բառարանն արժանի էր համարում այն սառն ընդունելութեան, որ անում էր նորան ընթերցող հասարակութիւնը: Նա անցած էր համարում այն ժամանակները, երբ կարելի էր խաբել ու մոլորեցնել միամիտ ընթերցողներին, ինչպէս օրինակի համար, անում էին այդ բառարանի հեղինակները, որոնց թուում և Պատկանեանցը, որի Հայոց պատ-

մութիւնից գրած յօդուածներին նա անպատճառ կպտտասխանէր և այդ առթիւ սաստիկ կհարուածէր նորան, եթէ միայն ազատ լինէր ¹⁴⁾։

Հանրագիտակ բառարանի Նալբանդեանցին ուղարկած հատորների մէջ առանձնապէս նորա ուշադրութիւնը գրաւում են երկու յօդուած, գրուած «Հրէաներ» և «Եւրոպա» բառերի մասին։ Նա, թէև այդ յօդուածներում Դօնքիշտոն անդադար ուղարկում էր նորան «Տօրօյօ», համբերութիւն է ունենում կարգալու նոցա և իւր նկատողութիւններն անելու։

Դիտնականներից մէկը, կարծեօք Դրանովսկին, նորա ասելով, մի շատ լաջող նմանութիւն է արել Հրնդկաստանի մասին։ Նա Հնդկաստանն Եւրոպայի վերաբերմամբ համեմատել է մի ծննդականի հետ, որ աշխարհ բերելով մի զաւակ, ինքը մեռել է։ Այդ նմանութիւնը նա յարմարեցնում էր և Հրէաներին, որոնց արդէն կատարած էր համարում իւրեանց դերը պատմութեան մէջ։ Հրէից ազգը, որ այնքան կարճատև պատմական կեանք է ունեցել, որ մինչև իսկ պատմական

¹⁴⁾ Մենք ճիշտ չգիտենք, թէ այստեղ որ հանրագիտական բառարանի մասին է խօսում Նալբանդեանցը։ 1863 թուին դուրս են եկել երկու Հանրագիտակ՝ «Энциклопедическій С. Сост. русскими учеными и писателями и Настольный С. для справокъ по всѣмъ отраслямъ знанія». Դոցանից առաջինը սկսուել է հրատարակուել 1861 թուին առաջ Ա. Ա. Կրաեւսկու, ըստով Պ. Լ. Լաւրովի խմբագրութեամբ և չվերջացած դադարել է 1863 թուին Ե տառի վերայ։ Ընդամենը հրատարակուել է 6 հատոր, որից առաջին հինգ հատորը պարունակել է իւր մէջ միայն Ա տառը, այն էլ ոչ ամբողջովին, իսկ վերջին վեցերորդ հատորը—միայն Ե տառը։ Երկրորդը սկսուել է հրատարակուել 1863 թուին Ֆ. Տոլի խմբագրութեամբ և վերջացել է 1866 թուին, կազմելով 12 տետրակ, ամփոփուած 3 հատորի մէջ։

Մենք կարծում ենք, որ երկու հանրագիտակից հանգուցեալի ձեռքին պէտք է եղած լինի առաջին վեցերորդ հատորը Ե տառի վերայ, որովհետև նա խօսում է Европа և Евреи բառերի մասին և այն իւր 1863 թուի փետրուարի 18-ի նամակի մէջ։ Տոլի բառարանից նա չէր կարող օգտուել, որովհետև նա սկսուած լինելով 1863 թուին, հազիւ թէ փետրուարին կարողացած լինէր իւր Ե տառի տետրակը հրատարակել։

ազգե էլ չի կարող կոչուել, իւր միջից արտադրել է մի քանի անձնաւորութիւններ, կամ անհատներ, որոնք իւրեանց խաղացած պատմական դերով շատ աւելի բարձր են եղել հին աշխարհի բոլոր պատմական անձերից: Սկսած Փարաւոնների ժամանակներից մինչև մեր օրերն երևան են եկել այդ մեծ մարդիկը Հրէաների մէջ և գործել են թէ իւրեանց սեպհական հողի վերայ և թէ օտարներին. իսկ մէկը նոցանից, որ դասուել է աւագակների շարքը, մինչև իսկ քանդել է հին աշխարհը և գոռոզ կայսրին իջեցնելով իւր կայսերական աթոռի բարձրութիւնից, բերիլ, հասցրել է Գողգոթայի ստորոտը փրկութիւն որոնելու. Գողգոթայի, որի վերայ նորա իշխաններից մէկը խաչ էր հանել նորան: Թո՛ղ նորա առաջ գլուխ խոնարհեցնեն բոլոր օրէնադիրները, քաղաքագէտները և հրապարակախօսները: Բայց հէնց դորանով էլ սահմանափակուել է Հրէաների խաղացած դերը համաշխարհական պատմութեան մէջ: Ներկայումս դժուար թէ մէկը գտնուի, որ նոցա համար աւելի լաւ ապագայ կարողանայ գուշակել:

Ով որ ուսումնասիրել է Աստուածաշունչը, հասկացած կլինի, որ Հրէաներն ուրիշ վիճակ էլ չէին կարող ունենալ, քան թէ որ ունին այժմ. արդէն շատ երկար է տեւել նոցա ստրկութիւնը և նոքա այդ բոլոր ժամանակամիջոցում երբէք մի կենդանի ամբողջ օրգանիզմի նշան չեն ցոյց տուել: Երկաշատե ստրկութիւնը, որի մէջ ապրել է այդ ժողովուրդը, և միստիքական դաստիարակութիւնը, որ ժառանգաբար, որդէց որդի ստացել է Հրէաների մատաղ սերունդը, պատճառ են եղել նորա բարոյապէս ընկնելուն: Սակայն այդ բանում, առանց քննելու բոլոր այն ստիմուլները, որոնք Ֆրիդիոլօֆիքաբար հասցրել են Հրէաներին այդ դրութեան, անարդարացի կլինի մեղադրել նոցա: Թողնելով մի կողմ նոցա կրած հալածանքները հեթանոսութեան ժամանակները, ահա հէնց 2000 տարի է, որ քրիստոնեաներն էլ տանջանք չի մնացել, որ չտան նոցա: Եւ որ գլխաւորն է, այն բոլոր պակասութիւններն ու արատներն, որոնց համար մեղադրուում են նոքա, պատուա-

տել են նոցա այն հայրերը, որոնց որդիքն այժմ հալածում են նոցա: Հրէաները, որոնց զարգացման ընդհանուր մակերևութը շատ էլ բարձր չէ, արժանի են կարեկցութեան. նոքա ունին և լաւ կողմեր, որ նոցա կուրացած հակառակորդները չեն ուզում տեսնել: Հրէաները և քրիստոնեաներն իւրեանց ներկայումս միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեամբ փոխադարձաբար կեղծ դրութեան մէջ են, և քանի որ այդ կեղծ դրութիւնը շարունակուի, նոցա վիճակն էլ չի բարւոքուիլ, թէև շատ նշանաւոր ու ազդեցիկ մարդիկ մտածում են այդ մասին և աշխատում են այդ ուղղութեամբ: Փամանակ է, որ քրիստոնեաները հրէաների վերաբերութեամբ էլ ինչեն իւրեանց մեծ Վարդապետի քարոզութիւնը, որ վերաբերում է վշտացեալների, թշուառների, ծանրաբեռնուածների պանկուցանելուն:

«Եւրոպա» յօդուածում Հանրագիտակի հեղինակները Նալբանդեանցի կարծիքով, աշխատել են հայերի թիւը քչացնել, 200 հազարի հասցնել, որ կարողանան նոցա գնչուներից յետոյ, կամ նոցա շարքին դասել, այն ինչ հաւաստի կերպով յայտնի է, որ եւրոպայում ապրում է 800 հազար հայ: Միայն Եւրոպական — Տաճկաստանում սկսած Իզմաիլիից՝ Տուլչի, Սիլիստրիա, Վառնա, Սոփիա, Ադրիանոպոլիս և Կոստանդնուպոլսի եւրոպական մասը՝ Բեքեկ, Օրթաքէօյ, Բերա, Ղալաթիա, Խասքէօյ, Խիուբու, Պալատ և բուն Կոստանդնուպոլիս՝ Սամաթիա, Ետիկուլէ և Այ.Ստեփանո ամենանոր և հաւաստի տեղեկութիւնների հիման վերայ ապրում են 450,000 հայ: Բացի սորանից, Ուլախաց երկրում և Մուղովիայում ապրում է 30 հազար, Աւստրիայում — 18 հազար, Ռուսաստանի Նախիջևանի և Բեսարապիոյ թեմում — 36 հազար, չհաշուելով դեռ կաթոլիկ Հայերին, որոնք ապրում են Գալիցիայում, Տրանսիլուանիայում, Ղրիմում, Լեհաստանում և եւրոպական Տաճկաստանի զանազան կողմերում: Առհասարակ հայերի թուի խնդիրը միշտ մի տեսակ տարօրինակ ճակատագրական վիճակի է եղել ենթարկուած: Շատերը շատ բան են գրել այդ մասին, շատերն են իրանց խելքին զօր տուել, մինչև իսկ պատահել են և այնպիսիները, որոնք ուղղակի անհիմն

Թուեր են մոգոնել, բայց խնդիրը մնացել է միշտ անորոշ գրութեան մէջ: Եւ ուրիշ պէս լինել էլ չէր կարող, քանի որ այդ մասին գրողներից և ոչ մէկը համարեալ չի ունեցել իւր ձեռքին հաւաստի պաշտօնական տեղեկութիւններ, այլ միայն չոր ու ցամաք, անհիմն ենթադրութիւններ: Այդ այդպէս լինելուց յետոյ, բնական է, որ ոչ մի առողջամիտ մտածող, ոչ մի բարեխիղճ հետազօտող չի վստահանալ իւր գատողութիւնները Հայոց թուի մասին հիմնել արդէն գոյութիւն ունեցող թուերի վերայ, որոնք աւելի արժանի են լուսաքաջրի փոսը թափուելու, քան թէ տեղ բռնելու մի որ և է գիտական լուրջ գրութեամբ:

Ամենահաւանականն է կարծել, որ ներկայումս Հայերի թիւն ամբողջ աշխարհում լինի, 4,500,000-ից մինչև 5,500,000: Այս թուերի վերայ են դոնէ մատնացոյց անում մինչև այսօր գոյութիւն ունեցող ամենատոյգ տեղեկութիւնները: Տաճկահայոց ազգային ընդհանուր ժողովը Կոստանդնուպոլսում լաւ հասկանալով Հայոց թուի ճիշտ վիճակագրութիւնը կազմելու անհրաժեշտութիւնը և կարեւորութիւնը, արդէն իսկ վճռել էր ձեռնարկել այդ գործին, բայց դժբաղդաբար պատահած խռովութիւնների պատճառով ստիպուած եղաւ ի թիւս ուրիշ շատ կարեւոր խնդիրների. յետաձգել և այդ խնդիրը, մինչև որ հաստատուի «Ազգային Սահմանագրութիւնը»:

Հետաքրքրական է Նալբանդեանցի կարծիքը և Հայաստանում գործող միսիօնարների մասին ընդհանրապէս և Ամերիկայի միսիօնարների մասին մասնաւորապէս: Պատուր Բարտոլոմէայի ժամանակները հայ բողոքականների մասին Տաճկահայաստանում մի տեսութիւն էր գրել: Նալբանդեանցը թէև չէր կարգացել նորա գրութեամբ, բայց կարճում էր, որ այդ անպատճառ պէտք է մի գրուածիք լինէր ուղղած իւր արկածախնդիր կրօնակիցների հասցէին:

Բողոքական միսիօնարները, նորա կարծիքով, նոյնքան կեղծ, սուտակասպաս և խաբեբայ են, որքան և ճիգուլիթները, և նոցա գրութեաններին, ասածներին ու արածներին էլ այնքան հաւատք պէտք է ընծայել, որ:

բան ճիգուիթներին, երբ նոքա պատմում են և գրում ծՁ և յաջորդ դարերի պատմութիւնը. կամ երբ նոքա գործում են աշխարհիս խուլ անկիւններում: Զպէտք է հաւատք ընծայել մինչև իսկ և ամբողջ Միսսիսիին, որ գործում է այն սկզբունքի հիման վերայ, որով գործում էր յարգելի Ֆրանսուա Քսավիէն Հնդկաստանում, Զպոնում և որով գործում էին ճիգուիթները Չինաստանի մայրաքաղաքում: Այլ բան է սկզբունքը, այլ բան նորա գործադրութիւնը կեանքում. Քսավիէն հաւատարիմ էր սկզբունքին, իսկ նորա յաջորդները դաւաճանեցին նորան:

Նա առաջարկում էր կարգալ Ամերիկայի «Newjork Herald» ամսագիրը, որի մէջ ջարդ ու փշուր էին արեչ այդ սուտ առաքեալներին. առաջարկում էր կարգալ և «Times» լրագրի 1861—62 թուի համարները, որոնց մէջ բողոքներ էին տպուած այդ գառնազգեստ գայլերի դէմ: Ամերիկայի միսիօնարները մեծ ոռճիկ էին ստանում և որպէս զի ցոյց տան, թէ ինքեանք մեծ գործեր են կատարում ճաշկաստանում, ուր ուղարկուած են նոքա մահմետականներին քրիստոնէութիւն քարոզելու համար, Հայերին մահմետական էին ներկայացնում իւրեանց միսսիայի տրիբունալի առաջ, իսկ նոցանից դարձուածների թիւը, որ շատ չնչին բան էր և այն էլ ձեռք էր բերուած փողով և դեսպանների նոցա ցոյց տուած խնամակալութեան շնորհիւ, աւելացնում, հազարների էին հասցնում: Այդ հանգամանքը, ի հարկէ, երկար չէր կարող ծածուկ մնալ միսսիայից. շուտով ամեն բան յայտնուում է և երևան է գալիս նոցա անխիղճ խաբէութիւնը: Դուռաբը, գլխաւոր միսիօնարը կանչուում է Ամերիկա. նա խիստ պատասխանատուութեան և դատական քննութեան պիտի ենթարկուէր, եթէ միայն երկաթուղու գնացքներից մէկի ընդհարումը, նորա բաղդից, շուտով նորան «առ նախահարս» չտեղափոխէր: Այդ միսիօնար շարլատաններից մէկին ինքը Նալբանդեանցը տեսել էր իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ նաւի վերայ Պօլսի և Զմիւռնայի մէջ: Նա, այդ միսիօնարը ճանկել էր հէնց այդտեղ նաւի վերայ մի խեղճ հայ պատանի և օգտուելով նորա տգիտութիւնից

սկսել էր, դաւանափոխ անելու դիտաւորութեամբ, քարոզել նորան: Նալբանդեանցը նկատելով պատռնու անպաշտպան դրութիւնը, վերալ էր հասել և այնպէս ձեռք առել ու նեղը ձգել արկածախնդիր մարդորսին, որ նա շտապել էր իւր օձիքը նորա ձեռքից ազատելու համար փախչել և մինչև ճանապարհորդութեան վերջը չէր համարձակուել նաւի ծակուռից գլուխ հանել, դուրս գալ:

Նալբանդեանցը միսիօնարներէ քարոզութեան մասնաւոր յաջողութիւնը Տաճկահայաստանում 40 թուականներին վերագրում էր այն անպաշտպան դրութեան, որի մէջ գտնուում էին Հայերը Տաճկաստանում: Անգլիացիք և Ֆրանսիացիք օգտուելով այդ հանգամանքից, իւրեանց պաշտպանութեան տալի էին առնում այն հայերին, որոնք համաձայնում էին դաւանափոխ լինել: Այդ դէպքում դաւանափոխութիւնը հայերի կողմից հասաւոր համոզմունքի խնդիր չէր, այլ նեղութիւնից ու հալածանքից պաշտպանութիւն գտնելու մի միջոց, իսկ Ֆրանսիայի և Անգլիայի վարմունքը մի քաղաքականութիւն էր, որով նոքա իւրեանց ազդեցութիւնը զօրացնում էին Օսմանեան Կայսերութեան սահմաններում: Տաճկաստանն էլ այդ քաղաքականութեան նրբութիւնը չէր հասկանում: Քսանական թուականներէ հայ կաթողիկներէ յայտնի հալածանքներից լետոյ, «գեղձախտի բժիշկ» Լուի-Ֆիլիպը հաւատացրել էր Սուլթանին, թէ դաւանափոխութիւնը Հայերի մէջ հալածել պէտք չէ, այլ, ընդհակառակը, պէտք է խրախուսել, որովհետև թիւրքերի տիրապետութեան վնասակար են միայն ագգային եկեղեցուն պատկանող Հայերը և ոչ դաւանափոխները, որքան որ դաւանափոխութիւնն աճի և ընդարձակ ծաւալ ստանայ նոցա մէջ, այնքան էլ այդ հանգամանքն օգտաւէտ կլինի Օսմանեան կայսերութեան, որովհետև դորանով Հայերի ոյժը կըլլատուի և նոքա կթուլանան: Սուլթանն ընդունել էր այդ խրատը, բայց կարգացել էր միայն նորա մի երեսը, իսկ միւսը, թէ դորանով միայն կտարածուի, կզօրանայ եւրոպական տէրութիւնների ազդեցութիւնն իւր կայսերութեան մէջ, որ յայտնի բան է, աւելի վտանգաւոր էր նորա համար,

այդ նա իւր սովորական անհեռատեսութեամբ ի նկատի չէր առել:

Գլուխ Է.

Մեծ միսիթարանք էր Նալբանդեանցի համար նորա կեանքի այդ ժամանակուայ պայմաններում և գրական պարապմունքը: Բանտումն է նա թարգմանել, ինչպէս յայտնի է, Ղազար Փարպեցու թուղթը, այնտեղ է գրել նա Պռօշեանցի Վօս և Վարդիթերի քննութիւնը, այնտեղ է հաւաքել և կազմել Շիւթեր Ֆիզիկա-Ֆիլօլօգիական-պատմական-աշխարհագրական ներածութեան համար Բոկլի հետեոյութեամբ, այնտեղ է կատարել իւր «Համեմատութիւնը Հայոց Աստուածաշնչի թարգմանութեան յունական և եփրայական բնագրերի հետ»¹⁵⁾: Բայց ամենամեծ աշխատանքը և իւր ժամանակի տմենամեծ մասը նա նուիրել է Հայոց աշխարհաբառ լեզուի քերականութիւնը կազմելու գործին, որից

¹⁵⁾ Նալբանդեանցը շատ էր հետաքրքրուում Հայոց Աստուածաշնչի թարգմանութեան խնդրով, ուստի և ամեն մի տեղեկութիւն կամ ծանօթութիւն, որ երևում էր ընթացիկ գրականութեան մէջ Աստուածաշնչի մասին ընդհանրապէս, նա աշխատում էր գտնել ու կարդալ, Եղած տեղեկութիւնները հատ ու կտոր էին, «Բոնքիշտոն էլ չէր գոհացնում նորան»: Նորան այդ ժամանակներն ասել էին, թէ նախկին նախարար Ա. Ս. Նորովը Սինալում գտել է Աստուածաշնչի յունական ամենահին ձեռագիրը, բայց չէին կարողացել ասել, թէ նա որ դարին է պատկանում. Նա խնդրել էր իւր բարեկամներից որ նոքա, եթէ ամսագրերում լայ մասին մի բան տպուած գտնեն, իսկոյն իրան ուղարկեն, իսկ եթէ ոչ՝ հարցնեն իւր բարեկամ գիտնական Ֆիտկովիչից հաւանական էր, որ նա իմանար: Եթէ վերոյիշեալ ձեռագիրը Քրիստոսից մի քանի դար առաջ գրուած լինէր, նա մի կատարեալ գանձ կլինէր եփրայական Նազարէթեան բնագիրը և Օրեգենի Գ դարում հաւաքած յունական թարգմանութիւնը վերստուգելու համար: Այդ վերջինը—յունական թարգմանութիւնը, ինչպէս յայտնի է, համարում է «Եթանասնից»-ը, որի վերալից և արած է Հայոց Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը Ե դարում: Հասնւ արդեօք Նալբանդեանցն իւր նպատակին,—մենք չգիտենք, որովհետև նորա «Աստուածաշնչի համեմատութիւնը» դժբաղդաբար մեր ձեռքը չի հասել:

դժբաղդաբար միայն մի քանի հատուածներ են հասել մեր ձեռքը:

Նորա գլխում 63 թուին ծագել էր մի միտք — կազմել աշխարհաբառ լեզուի լիակատար, ընդարձակ քերականութիւնը, որի մասին նա առաջ էլ մտածել էր և որը գրելու համար նորան խնդրել ու առաջարկութիւն էին արել Տաճկահայերը նորա Պոլսում եղած մամանակ: Բայց նա այն ժամանակները մասամբ միջոց չունենալով, մասամբ էլ այդ մի դժուար և իւր ուժերից վեր բան համարելով, չէր համարձակուել: Այժմ, երբ նա և շատ ազատ ժամանակ ունէր և լուրջ մտածելու յարմարութիւն, վճռում է ձեռնարկել այն գործին և հետեւ հետէ, կամաց-կամաց գլուխ հանել: Ճիշդ է, նա այդ ժամանակն էլ այդ մի լանդուզն աշխատանք էր համարում, բայց նա չէր էլ մտածում մի կատարեալ, վերջնական գործ արտադրել այդ ուղղութեամբ, այլ կարծում էր և կարեւոր էր համարում ինքը սկիզբը դնել, որ հեշտութեամբ շարունակեն, զարգացնեն, լրացնեն և մշակեն միւսները: Նորա մտքով չէր էլ անցնում, որ ինքը կարողանայ այդ հսկայական աշխատանքը բանտում վերջացնել, դորա համար պակասում էին նորան անհրաժեշտ պայմանները: Նա չունէր իւր ձեռքի տակ ոչ հարկաւոր գրքերն ու բառարաններն, ոչ հոգու անդորրութիւն և ոչ Հայոց կենդանի խօսք լսելու ու հայկական կեանքի ու ժողովրդի հետ շփուելու յարմարութիւն, պայմաններ, որոնք անշուշտ հարկաւոր էին մի այդպիսի մեծ և կարեւոր գործ կատարելու համար: Նա պիտի սկսէր գրել մի քանի գրքեր՝ Սօս և Վարդիթերը, Վէրք Հայաստանի, Սայաթ-Նովա միայն ունենալով իւր ձեռքին և գլխաւորապէս յիշողութեամբ ու 20 տարուայ գործնական գրական պարապմունքի պատրաստութեամբ և հասցնէր այնտեղ, որտեղ յիշողութիւնն արդէն դադարէր ծառայել նորան և գործնական պատրաստութիւնը սպառուէր:

Այդտեղ, այդ կէտի վերայ նա պիտի խարխալ ձգէր, կանգնէր և սպասէր, մինչև որ ինքն ազատուէր և ձեռք բերէր վերոյիշեալ բոլոր անհրաժեշտ պայման-

ները: Սակայն նորա վճիռը հաստատ ու անդարձ էր. նա այսպէս, թէ այնպէս պիտի վերջացնէր նորան և ազատուելուց լետոյ էլ, մինչև որ գլուխ չհանէր, ուրիշ գրական աշխատանքի ձեռնարկելու չէր, բացի, ի հարկէ, այն դէպքերից, երբ ստիպուած լինէր պատասխանելու իւր դէմ եղած լարձակմունքներին: Նա լաւ գիտէր, որ կեանքում ազատութեան մէջ էլ նա իւր ձեռնարկելիք գործի համար մեր գրականութեան մէջ շատ նիւթ չպէտք է կարողանար գտնել, բայց իւր բոլոր լոյսը դնում էր այն բանակռուի վերայ, որ կծագէր անշուշտ հայ գրագէտների մէջ իւր աշխատանքի առթիւ: Նա այն ժամանակ թողնելով մի կողմ իւր հասցէին ուղղած բոլոր լիշոցները, հայհոյանքները, լուռ ու մունջ կօգտուէր հակառակորդների յօդուածներում երեւան եկած ժողովրդական տարրերից, օրինակ բերուած լեզուի նմուշներից և իրան տրուած լաւ ու նըպատակալարմար խրատներից ու դասերից: Նա, ինչպէս ասացինք, լաւակնութիւն էլ չունէր կարծելու, թէ իւր կազմելիք քերականութիւնը պիտի կատարեալ լինի. ամեն գործի սկիզբն անկատար է լինում: Նա կարծում էր, որ իւրը մի սկզբնական բան կլինի, մի ցանց, որի վերայ ուրիշներն արդէն կհիմնեն կատարեալը, մշակուածը, նա շատ օգտակէտ էր համարում, որ մի ուրիշն էլ ձեռնարկէր նոյն գործին, ունենալով իւր ձեռքին նորանը և գործածելով նորան իւրի համար իբրեւ մի ֆոն:

Քերականութիւնը պէտք է կոչուէր «Մեր լեզուի արմատական լեզափոխութեան մի փորձ» և պէտք է բաղկացած լինէր երեք մասից՝ ներածութիւնից, նոր լեզուի համեմատական քերականութիւնից և փորձնական քերականութիւնից: Ամբողջ գործը պիտի կազմէր մի 30—35 in 8 տպագրական թերթից բաղկացած ստուար հատոր և պարունակէր իւր մէջ այն բոլորը, ինչ որ միայն կարելի էր ասել այն ժամանակները նոր լեզուի կազմակերպութեան մասին: Ներածութեան մէջ, որ մօտաւորապէս պիտի բռնէր 15 տպագրական թերթ, նա մտածում էր ամփոփել հին լեզուի անկման և նորի կազմակերպութեան ընթացքը, հաշտեցնել, ըստ կա-

ընելոյն, նոր լեզուի երկու կարևորագոյն ճիւղերը, վերջնական և դրական կերպով հրաժարուել բոլոր այն ձեւերից, որ ներկայումս ժողովուրդը չի գործածում, և օտարազգի բառերից, եթէ միայն ժողովուրդը գործ է ածում նոցա անխտիր, առանց կարիքի: Համեմատական քերականութեան մէջ, որ պիտի բռնէր մօտաւորապէս 10—15 տպագրական թերթ, նա պէտք է ամփոփէր իւր արած համեմատութեան արդիւնքը, յայտնի հիմունքի վերայ, բոլոր իրան յայտնի հայաբնակ տեղերի տեղական յատկութիւն ունեցող բարբառների: Փորձնական քերականութեան մէջ, որ մօտաւորապէս 8—10 տպագրական թերթի ծաւալ պիտի ունենար, նա պէտք է ամփոփէր նոր լեզուի մաքուր, զուտ քերականական տարերքը, որպէս զի հնարաւոր լինի նորան տալ բոլոր հայաբնակ տեղերի ուսանող մանուկների ձեռքն իբրեւ դասարանական ձեռնարկ: Այդ մասի մէջ չպէտք է լինէին ոչ մի աւելորդ խօսք ու դատողութիւն, այլ միայն լեզուի ամենակարևոր օրէնքները՝ «ինչո՞ւ և ինչո՞ւ համար» հարցմունքները և նոցա բացատրութիւններն ամենեւին տեղ չպէտք է ունենային այդ մասի մէջ, որ նա մտածում էր բաժանել և առանձին տետրակով էլ հրատարակել հեշտութեամբ գործածելու և տարածելու համար: Նորա կարծիքով, մանուկը պէտք է, նախ, առանց քննադատելու, վերլուծելու, սովորէ լեզուի գլխաւոր կանոնները, լետոյ արդէն, երբ նա մեծանայ, զարգանայ և իւր սեփական դատողութիւնն ու հայեացքն ունենայ, կարգայ և իւր հարցասիրութեան պատասխանները գտնէ քերականութեան անալիտիքական կամ վերլուծական մասի և ներածութեան մէջ: Փորձնական քերականութիւնն որքան որ կարճ լինի, որքան որ քիչ խճճուած լինի, որքան դրական ու հաստատուն լինի, առանց փիլիսոփայութեան, այնքան էլ նա դիւրամտօքի կլինի մանուկներին, այնքան էլ հեշտ կուսումնասիրուի:

Նալբանդեանցն աշխարհաբար լեզուի, չենք ասում ճիշդ, գոնէ, մօտաւոր քերականութիւն ունենալը Հայերի մօտաւոր վերածնութեան գործի համար այդ ժամանակները մի շատ կարևոր և անհրաժեշտ պայման էր

Համարում. նորա կարծիքով, մինչև որ մեր նոր կամ քաղաքացիական լեզուի քերականութիւնը չի լինիլ բոլոր հայ ուսուցիչների և դպրոցականների ձեռքին, մինչև որ նա, իբրև լեզուի ուսուցման սովորական ձեռնարկ, մուտ չի գործիլ հայ դպրոցները, ոչ մի գրական ձեռնարկութիւն մեր մէջ յաջողութիւն չի ունենալ: Գրողներ կային, ինքը Նալբանդեանցն էլ գրում էր, և կարելի էր առհասարակ գրել բաւականին հարթաշխարհաբառով, բայց այդ հարթ գրութեանն օտար էին մնում և օտար էլ պիտի մնային ժողովրդին. որովհետև նոցա տարերքը չէին առնում ժողովրդի բուն լեզուից, այլ հին լեզուի մեռած ու սառած անբաղկանքից, որոնց մէջ թէև երբեմն պատահում էին բուն ժողովրդական ձևեր, ոճեր ու նախադասութիւններ, բայց նոքա կորչում, խեղդում էին սխտեմականութեան հեղեղի մէջ:

Իւր, Նալբանդեանցի և նորա ջերմ համակրող ու գաղափարակից Նազարեանցի և դոցա համակրողների ու համախոհների ջանքով էր առաջին անգամ նոր լեզուն, իբրև հայ մտքի արտայայտութեան և փոխանակութեան գործիք, մուտք գործել Արևելահայոց գրականութեան մէջ, նոցա աշխատանքով էր 10 տարի առաջ հրատարակուել Ռուսահայոց առաջին աշխարհաբար գիրքը, և այն օրից Նալբանդեանցը չէր դադարել հրապարակով կոչումներ անելու, որ հայ գրագէտները ցոյց տան իւր սխալները մանրամասնութիւնների մէջ, ուղղեն նորա մոլորութիւնները, բայց նորա այդ ուղղութեամբ գործ դրած բոլոր ջանքին ու աշխատանքին պատասխանել էին հայհոյանքով, յիշոցներով և նոր լեզուն պախարակելով: Տասնամեայ փորձը, երկար դեգերումը հայաբնակ տեղերում և շփուելը հայ ժողովրդի հետ, վերջապէս, բերել, հասցրել էին նորան այն եզրակացութեան, որ այլ ևս այդ ճանապարհով չի կարելի գնալ, այլ ևս այդ ճանապարհով ընթանալը ռիսկ, ապարդիւն կլինի: Նա լանգել էր այն եզրակացութեան, որ պէտք է իսպառ մի կողմ թողնել հին լեզուն և աշխարհաբառը զարգացնել ինքնուրոյն, մատակարարելով նորան նիւթ բուն ժողովրդի մշակած ձևերից, ոճերից

և դարձուածներէց, եւ նա հպարտութեամբ լիշում էր արն, որ նա ինքն էր հասկացել իւր սխալը, առանց ուրիշի օգնութեան, և իւր համար պատիւ էր համարում՝ հրտպարակով մեղադրել իրեն իւր տասնամեայ մոլորութիւններէ համար և խոստովանել ճշմարտութիւնը:

Լեզուն, նորա ասելով, մի արուեստական իր չէ, մի մեռած, սառած բան չէ, որ կանգնած մնայ մի և նոյն կէտի վերայ. նա մի կենդանի կազմուածք է, որ ապրում, զարգանում, փոփոխւում է այն ժողովրդի հետ միասին, որի սեփականութիւնն է կազմում: Մինչև այդ ժամանակները գրական աշխարհաբառով գրողները, որոնց թւում և ինքը Նալբանդեանցը, գիտակցաբար չէին վերաբերում դէպի նոր լեզուի քերականութեան գլխաւոր տարերքը. նոքա գործ էին ածում բայերի եղանակներից ու ժամանակներից միայն նոցա, որոնք համապատասխանում էին հին լեզուի ժամանակներին ու եղանակներին, և խոսքաւ չէին նկատում, որ մի քանի ժամանակի չգործածելուց, որովհետև նոքա չկային գրաբառի մէջ, վնասւում էր նոր լեզուն. նոքա աշխարհաբառ ոճերից, ձևերից դարձուածներից գործ էին ածում միայն նոցա, որոնք իւրեանց կազմութեամբ նմանում էին դասականին, և ուշադրութիւն չէին դարձնում, որ այդպիսով բազմութիւ բուն ժողովրդի ինքնուրոյն մտաւոր աշխատանքով մշակուած դարձուածներ ու ձևեր դուրս էին մնում գործածութիւնից. նոքա իւրեանց չիմացած ձևերը պատրաստի փոխ էին առնում գրաբառից և չէին նշմարում, որ դորանով նոր գրական լեզուն զատւում, հեռացնում էին ժողովրդից և մի տեսակ նոր գրաբառ դարձնում, կարծես թէ, ԺԹ դարի Հայը ձեռագիր տուած լինէր միշտ այնպէս մտածել, այնպէս արտայայտել իւր միտքը, ինչպէս 2 հազար տարի առաջ ալլըող Հայը:

Լեզուն ապրում է ժողովրդի հետ միասին և բաւարարութիւն է տալիս այդ ժողովրդի ժամանակակից պահանջներին և մտածողութեան ձևին: Հին Հայն ունէր իւր պահանջները և իւր մտածողութեան ձևը, և գրաբառ լեզուն նորա պահանջների և մտածողութեան արդիւնքն էր: Նոր Հայն էլ բնական է, որ ունենայ իւր պահանջներն ու մտածողութեան ձևը և դորան

յարմար ու համաձայն լինի և նորա լեզուն։ Նոր Հայը թողել է հին լեզուն, որովհետև նա նորան այլ ևս չի հասկացել, որովհետև գրաբառն այլ ևս չի համապատասխանել նոր մտածողութեան ու մտքի արտայայտութեան ձևին, որ բնականապէս տարբեր է, քան թէ ինքը։ Հին լեզուում, օրինակի համար, կայ «Գան ըմպել» ոճը, իսկ նոր լեզուում ծեծ չի խմում, այլ ուտում է։ Նալբանդեանցը թէև գնահատում էր հանգուցեալ Գէորգ Հախվերդեանի քանքարն ու ընդունակութիւնը նոր լեզուի ուսումնասիրութեան գործում, բայց նա համակարծիք չէր նորան։ Հախվերդեանն իւր Սայաթ-Նովայի լառաջարկում, ինչպէս յայտնի է, առաջարկում էր ընդունել իբրև հիմք նոր գրական լեզուի Տարոնի բարբառը, որովհետև նա նորա մէջ աւելի պահպանուած էր գտնում հին ձևերը։ Նալբանդեանցը, ընդհակառակը, բոլորովին ուրիշ ճանապարհով էր գնում. նա կարծում էր, որ ամեն մի գաւառի լեզու արդիւնք է նոյն գաւառի ժողովրդի մը մտածողութեան, ուստի և նա չի կարող ընդհանուր մը մտածողութեան և մտքի արտայայտութեան գործիք դառնալ ընդհանուրի համար։ Նոր գրական լեզուն, նորա կարծիքով, պիտի զարգանար ընդհանուր, բոլոր բարբառների նիւթերով և գլխաւորապէս ևս նոցա միայն բուն ժողովրդի մտքի մշակած ձևերով, որոնք պէտք է հետզհետէ գաղտագողի, մաքսանենգութեամբ ու զգուշութեամբ առնուեն, մտցնուեն, մածուցուեն և խառնուեն ընդհանուրի մէջ։ Հին ձևերը բոլորովին կարևոր չեն, որովհետև նոքա հին են, հասկանալի չեն ընդհանուրին, և հէնց այդ պատճառով էլ Տարոնի բարբառն երբէք չի կարող ընդհանրութեան, բոլորին հասկանալի լեզու դառնալ։

Հին ձևեր գտնելու համար ամենեւին կարիք էլ չկայ դիմելու Տարոնի բարբառին, քանի որ աւելի հեշտ ու առատութեամբ կարելի է գտնել նոցա ամեն մի հայ դասական հեղինակի գրուածքում և հին լեզուի ամեն մի լիակատար բառարանում։ Լեզուի տեսակէտից առհասարակ գաւառները չպէտք է աշխատեն իշխելու մէկզմէկու վերայ և հրամայելու նոցա այսպէս, կամ այնպէս խօսելու։

Լեզուն մի վարդապետութիւն չէ. ամեն մի վարդապետութիւն կարելի է քարոզել և հետևորդներ գրտնել. լեզուն օրէնք չէ. ամեն մի օրէնք կարելի է հրատարակել և հրամայել կատարել, և կկատարուի. լեզուն վերջապէս, մի տրակտատ չէ. ամեն մի տրակտատ կարելի է գրել. և կարդացողներ կգտնուեն: Հայաբնակ գաւառները, եթէ կամենում են, որ նոր լեզուն զարգանայ և մի բարոյական շաղկապ դառնայ բոլորի մէջ, պէտք է անշուշտ զոհ բերեն իւրեանց տեղական ինքնաթիւթիւնն ընդհանուրի օգտին, ալլապէս երբէք և ոչ մի արդիւնք չի լինիլ, բարբառների զանազան վերջաւորութիւնների և մասնիկների փոխադարձ ընդունելութիւնը և մերժումը միայն կարող է հասցնել մեզ մեր ցանկալի նպատակին:

Նալբանդեանցին նորա բարեկամներն առաջարկում էին իւր ձեռնարկած աշխատանքի համար օգտուել ռուսաց դիւաններում պահուած հին հայ թղթերից ու լիշատակարաններից, բայց նա մերժում էր, որովհետեւ գիտէր, որ այդ դիւաններում կարող են պահպանուած լինել միայն Ալէքսէյ Միխայիլովիչի ժամանակներից, զանազան առևտրական թղթեր, որոնք շատ շատ ծառայէին իբրեւ նմուշ Հին Զուղայի, Պարսից զանազան գաւառների և Հաշտարիսանի հայոց լեզուին և պարզաբանէին անցեալ սերնդի առևտրական գործունէութիւնը. Նալբանդեանցին հարկաւոր էր ոչ անցեալ, այլ ներկայ սերունդը:

Եթէ ներկայ սերունդը չի մշակել իւր մտքի արտայայտութեան համար սեփական ձևեր, այդտեղ ոչ մի բան չի օգնիլ: Նա խնդրում էր, որ իրան տան նոր սերնդի մտքի աշխատանքով մշակուած ձևեր, առանց ուշադրութիւն դարձնելու նոցա շքեղութեան ու գեղեցկութեան վերայ, որովհետեւ լաւ էր հասկանում, որ այդտեղ, շքեղութեան, գեղեցկութեան կամ տգեղութեան խնդիր չկայ, այլ միայն նպատակայարմարութեան և օգտաւէտութեան: Վիսալ ուղղութիւն է կարծել, ասում էր նա, թէ լեզուն, ինչպէս մի շողակն, կարող է պահուել արկղում, և հէնց որ բանաստ ալդ արկղը, ամենքը վրայ կը թափուեն ու կ'ափշտակեն, ինչպէս որ յափշտակում են ամեն մի թանկագին իր:

Նալբանդեանցը լաւակնութիւն չունէր կարծելու, թէ ինքն այդ խնդրում անսխալական է. նա չէր էլ մտածում, թէ ինքն իւր ձեռնարկած գործն այնպէս կկատարէ, որ կարելի կլինի ասել «Satis est» կամ «ece homo»: Նա իրան շատ բաղդաւոր կհամարէր, եթէ միայն գտնէր խրախուսանք ոչ յօգուտ իւր անձի, այլ յօգուտ իւր ուղղութեան: Այն ժամանակուայ հանգամանքներում չէր էլ կարելի ձեռնարկած պատկերի բոլոր Ֆիգուրները գեղեցիկ նկարել, այլ միայն ձգտել, որ պատկերի մէջ նոքա դրուած լինին իւրեանց տեղն իւրեանց բնական դիրքով, որ իւր ոյժերից վեր չէր համարում կատարել հանգուցեալը: Նալբանդեանցը չէր հասկանում երբ նոր լեզուի հակառակորդները ճգնում էին ապացոյց տալ, թէ գրաբառը գեղեցիկ է, լաւ է, իսկ աշխարհաբառը գոեհիկ է ու տգեղ: Արտոյլիւտ կամ անպայման, ինչպէս յայտնի է, ոչինչ չկայ. ամեն բան աշխարհումս պայմանական է ու համեմատական, նայելով այն հայեցակէտին, որով մարդ կնայի գործի վերայ: Չկայ մի ընդհանուր չափ, որով մարդս կարողանայ չափել և որոշակի ասել, թէ այս ինչ բանը լաւ է, այն ինչը վատ է ու տգեղ: Մեր ձեռքին եղած չափն ու հայեցակէտն էլ մի հաստատուն ու զրական չափ չէ, այլ շարժուն ու տատանուող, որովհետեւ նա կախեալ է լաւն ու վատը ջոկել ցանկացող անհատի ճաշակից, զարգացումից և այլ պայմաններից ու յատկութիւններից: Խօսք չկայ, որ գրաբառը և՛ մշակուած, է և՛ կազմակերպուած, իսկ աշխարհաբառը դեռ մանուկ ու թոթով: Բայց քննչ գործնական՝ հետեանք կարող է ունենալ այդ համեմատութիւնը կեանքում: Գրաբառը մեռած է: Նորան չի կարելի յարուցանել, բայց աշխարհաբառը թէև դեռ խառնիխուռն ու անկերպարանք, բայց կենդանի է ու ընդունակ զարգանալու: Ի՞նչ օգուտ կարող է լինել, օրինակի համար, մարդու համար Միկէլ-Անջելլօի հրաշալի, բայց անկենդան անդրիններից, եթէ նա չունենայ իսկական կենդանի կին, դիցուք հէնց ոչ այնքան գեղեցիկ, բայց աւելի համապատասխան նորա սօցիալական ու Ֆիզիօլօգիքական պահանջներին: Մի անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ մարդուս բնու-

թիւնը, եթէ չլինի աւելի գեղեցիկը, չի հրաժարուիլ և ամենատգեղ կնոջից, ոչ մի ապուշ չի մերժիլ ամուսնանալ, եթէ այդ նորան հարկաւոր է, միայն այն հիման վերայ, որ իւր ընտրելիք հարսնացուն չի կարող լինել Վատիկանի անդրինների կամ Բելվեգերի Վենետայի պէս գեղեցիկ:

Գլուխ Ը.

Նալբանդեանի բանտում աշխատասիրած երկերից մեր ձեռքն են հասել միայն Վազար Փարպեցու թղթի թարգմանութիւնը և Պռօշեանցի Վօս և Վարդիթերի քննութիւնը, որոնք արդէն ապագրուած են և յայտնի են հայգրականութեամբ պարապողներին. իսկ Վստուածաշնչի համեմատութիւնը, Վնիւթեր Ֆիզիկա-Ֆիլօլօգիական պատմական աշխարհագրական ներածութեան համար և Վերականութիւնը մեր ձեռքը չեն հասել, կորած են համարոււմ:

Այդ մեր ձեռքը չհասածներից առաջին երկուսի կորուստն այնքան զգալի չէ, որովհետեւ դոքա, ինչպէս երևում է, մի ամբողջ բան չեն եղել, այլ հատ ու կտոր, ցեր ու ցան նիւթեր ապագայ գրուածքի համար: Շատ ցաւալի ու զգալի է Քերականութեան կորուստը, որի մի մասը բոլորովին գրուած ու պատրաստած է եղել:

Ինչ եղաւ արգեօք Նալբանդեանցի Քերականութիւնը: Մենք գիտենք, որ նա բանտում նորան չվերջացրեց և չէր էլ կարող վերջացնել. նա նորանից գրեց միայն Վներածութեան կէսը՝ 15 տպագրական թերթի չափ և փորձնական քերականութեան առաջին մասը մինչև բայերը: Մենք համարեա՞ն հաստատ կարող ենք ասել, որ նա նորան չվերջացրեց և բանտից դուրս գալուց յետոյ, որովհետեւ դուրս գալուց յետոյ, նա վեց ամիս մնաց Պետերբուրգում այնպիսի մաշուած ու հալուած գրութեան մէջ, որ անկարող էր մի որ և է գրական պարապմունքի ձեռք տալ, իսկ յետոյ համարեա՞ն կիսամեռ գրութեան մէջ գնաց կամիշին, ապրեց այնտեղ, կարելի է ասել, հոգեւարքի մէջ մի քանի ամիս և մեռաւ 66 թուի Մարտի 31-ին անօգնական, թշուառ

և թոքախտաւորներին յատուկ տանջանքների մէջ, Հաստատ է, ուրեմն, այն հանգամանքը, որ Նալբանդեանցի այդ աշխատանքից, նորա մահից լետոյ, մնացել է այնքան, որքան նա գրել էր բանտում:

Թէև կան ասողներ, թէ հանգուցեալն ինքն իւր ձեռքով ոչնչացրել է այդ գրուածքը, որովհետև բաւական չի մնացել նորանից, բայց այդ չի ճշդուում, որովհետև եթէ հանգուցեալը նորան ոչնչացրած լինէր, չէին մնացած լինիլ «Ներածութիւնից» այն հատուածները, որ մենք տպագրեցինք «Լուսնայ» հանդիսի 1900 թուի առաջին գրքում: Անկասկած է, որ Ներածութեան և Փորձնական քերականութեան գրուած մասը կորել ոչնչացել է նորա մահից լետոյ՝ ձեռքից ձեռք անցնելով¹⁶⁾:

Եւ այդ, կրկնում ենք, շատ ու շատ ամօրոս, որովհետև մեր ձեռքը հասած հատուածներից երևում է, որ նա մի շատ ընտիր բան է եղել: Նորա մէջ, ի միջի ալլոց, եղել է մի զուարճալի կտոր, որի մասին ինքը հանգուցեալը յիշում է իւր նամակներից մէկում: Մի Վիեննացի հայ Պարիզում խօսում է մի նորեկ հայի հետ, թարգմանելով Պարիզի զանազան տեղերի անունները և մինչև իսկ իւր գերմանական «donner vitter»-ը

¹⁶⁾ Որ Նալբանդեանցն իւր «Քերականութիւնը» բանտում չի վերջացրել և միտք էլ չի ունեցել վերջացնել,—այդ ելում է նորա 1863 թուի Մալխի մէկին գրած նամակից, որի մէջ մենք կարդում ենք. «Եւ որ վերաբերում է ինձ,—ես առ ալժամ աշխատում եմ Քերականութեան վերալ: Այդ խնդիրը շատ և շատ դժուար է, բայց թէև դանդաղ, թէև հաւի քալերով, այնուամենայնիւ դարձեալ առաջ եմ գնում, ես մտադիր չեմ նորան արգելանքիս մէջ վերջացնելու, որ և անկարելի է: Սակայն նա անպատճառ կվերջանալ ազատութեան լուցս լետոյ, բայց թէ որքան շուտ, այդ չի կարելի ասել, որովհետև դժուար խնդիր է: Իսկ որ Նալբանդեանցը կարող էր ոչնչացրած լինել նորան, ինչպէս պնդում են մի քանիսը, այդ էլ երևում է նորա 1863 թուի Մարտի 29-ին գրած նամակներից, որի մէջ նա ասում է. «Ես առողջ եմ և պարագում եմ բաւականին լուրջ կերպով: Երբ ունիմ, որ աշխատանքս զուր չի կորչիլ: Սակայն նորան ոչ ոք չի տեսնիլ, եթէ ես ինքս նորանից դժգոհ մնամ»:

Հայոց լեզուով, իսկ նա, նորեկն ոչինչ չի հասկանում, և ստացւում է մի ծիծաղաշարժ տեսարան: Նալբանդեանցը մինչև իսկ կամեցել է իւր նամակում այդ շատ լուրջ և մի և նոյն ժամանակ ծիծաղաշարժ պրակից մի քանի տող նմուշի համար առաջ բերել, բայց չի կատարել իւր դիտաւորութիւնը, որովհետև Ռուսաց լեզուով կորչում է եղել պատկերի բոլոր կոմիզմը:

Նալբանդեանցն իւր միայնութեան մէջ անցկացրած ժամանակամիջոցում անկասկած աւելի շատ գրական վաստակ կարող էր և պէտք է արտադրած լինէր, քան թէ մենք տեսնում ենք: Դորա պատճառը պէտք է վերադրել մի կողմից նորա յարատև վատ տրամադրութեան ու հոգու անգործութիւն չունենալուն, միևս կողմից էլ նորա յաճախ տկարանալուն և ապիկարութեան: Մենք, օրինակի համար, գիտենք, որ նա Նախիջևանցիների խնդիրքով ձեռնարկել էր գրել մի գրութեան՝ Նախիջևանի մասին, որ յատկացրած էր ծառայելու իբրև պաշտպանութիւն ու պատասխան այն յարձակմունքների դէմ, որ անում էին Ռոստովցիք Նախիջևանցւոց վերայ թէ բանաւոր և թէ գրաւոր: Նախիջևանի հայկական Մագիստրատի ատենադպիր Մկրտիչ Մորոզեանը թէև արդէն իւր կողմից պատրաստել էր մի ընդարձակ ռուսերէն գրած պատասխան, բայց չէր վստահանում ապագրել, սպասելով, որ գուցէ, Նալբանդեանցն ինքն համաձայնի գրել: Նա էլ թէև համաձայնել էր և խնդրել էր իւր եղբօրը, որ շուտով իւր ձեռքը հասցնէ հարկաւոր նիւթերն ու տեղեկութիւնները, բայց միևնոյն ժամանակ առաջարկել էր, որ Մորոզեանը շտապի իւր գրած պատասխանը տպագրելու, որովհետև ինքը յոյս չունէր իւր բանիծեալ հիւանդութեան պատճառով շուտ վերջացնելու նորան:

Տպագրեց արդեօք Մորոզեանն իւր պատասխանը, — մենք չգիտենք, բայց Նալբանդեանցն իւր պաշտպանական յօդուածն ոչ միայն ուշ վերջացրեց, այլ և իսպառ չգրեց, որովհետև այդ ժամանակները, 63 թուի Յուլիոսին, նորա հիւանդութիւնն այնքան սաստկացել էր, որ զրկել էր նորան մի որ և է լուրջ գրական աշ-

խատանքով պարապելու կարողութիւնից¹⁷⁾։ Այդ մասին հանգուցեալն իւր նամակներէց մէկում, անկասկած նախիջևանցուց յայտնելու համար, գրում է՝ «Հիւանդութեանս պատճառով չեմ կարող պարապել լուրջ աշխատանքով և մեր քաղաքի մասին յօդուածը չեմ կարող գրել»։

Թէև Նալբանդեանցն այդ յօդուածը չի կարողանում գրել, բայց մենք նորա նամակներէց մէկի խօսքերից կարող ենք մօտաւորապէս եզրակացնել, թէ, եթէ նա գրած լինէր, ինչ հիմունքի վերայ պէտք է հաստատէր իւր դատողութիւնը և ինչ ուղղութեամբ պէտք է առաջ տանէր, զարգացնէր նորան։

Նա նախապէս պէտք է մի համառօտ պատմական տեսութիւն անէր Նախիջևանի մասին, յետոյ հիմնուելով իւր եղբօր ուղարկած և հաղորդած տեղեկութիւնների ու թուերի վերայ, պէտք է ապացոյց տար, թէ Նախիջևանցիք իւրեանց առևտրական գործունէութեամբ որքան մեծ օգուտ են տուել ու տալիս իւրեանց նոր հայրենիքի արդիւնաբերութեան։

Նորա ասելով, նախ, Նախիջևանի ամբողջ առևտրի տարեկան դարձուածի քանակութիւնը հաւասար էր այն ժամանակ 8,750,000 ռուբլու արծաթի, որից ձեռագործական և գործարարական արդիւնաբերութեան բաժին էր ընկնում մօտ 5,500,000 ռուբլի արծաթ. երկրորդ, Նախիջևանի արական սեռի բնակիչների՝ պատուաւոր քաղաքացիների, վաճառականների, մէջջանների և արհեստաւորների թիւն այն ժամանակ հաւասար էր maximum 7000-ի. երրորդ, Ռուսաստանի Եւրոպական նահանգների արական սեռի բնակիչների՝ պատուաւոր քաղաքացիների, վաճառականների, մէջջանների, արհեստաւորների և միւս քաղաքային դասակարգերի ամբողջ թիւը հաւասար էր 2,089,084։ Այդ յառաջադրութիւններից համեմատական յարաբերութիւն կազ-

17) Մկրտիչ Մօրողեանի այդ պատասխանը մենք տեսել ենք մաքուր աւտագրած ու պատրաստ տպագրութեան համար։ Ներկայումս այդ գրուածքը գտնւում է Նոր Նախիջևանցի պ. Յակոբ Բողանեանցի ձեռքին։

մելով, նախ, Նախիջևանի Հասարակութեան զանազան հասակարգերի և ամբողջ տէրութեան եւրոպական մասի նոյն տեսակ հասակարգի մէջ, երկրորդ, Նախիջևանի ձեռագործական և գործարանական գործուածքների գարձուածի և տէրութեան ամբողջ արդիւնաբերութեան մէջ, նա եզրակացնում էր, որ առաին համեմատութիւնը համարեա թէ այնպէսէ, ինչպէս 1: 4000, երկրորդը - ինչպէս 1: 50:

Յետոյ ի նկատի առնելով, որ տէրութեան ձեռագործական և գործարանական գործուածքների ամբողջ, ընդհանուր արժէքը, պաշտօնական տեղեկութիւններին նայելով, հաւասար էր 250,000,000 ռուբլու արծաթի, նա գտնում էր, որ, ուրեմն, Նախիջևանը բերում էր ռուս Ֆապրիկացիային զուտ արդիւնք տարին 5,500,000: Ահա այդ գումարով նա, այսինքն Նախիջևանը պահպանելով խնդրանքի շուկան, պահանջում, բերում է մատուցանքի շուկան տարեկան և զօրան հաւասար գումար, այն ինչ Ֆապրիկացիան նախ քան կարող լինի այդպիսի մատուցանք անելու, համեմատ խնդրանքի մատուցանքի այդ գումարին, պահպանում է տշխատանքի խնդրանքի շուկան: Նա շատ հետաքրքրւում էր իմանալու ձեռագործական գործարանների բոլոր բանուորների թիւը: Եթէ նա իմանար բանուորների ընդհանուր թիւը, այն ժամանակ իմանալով այդ գործարանների արդիւնաբերութեան ընդհանուր արժէքը և այն բաժինը, որ առնում է Նախիջևանը, կարող կլինէր մի իրական և հաստատուն համեմատութիւն անել և երեւան բերել մի վերին աստիճանի հետաքրքրական յարաբերութիւն Նախիջևանի առևտրական գործունէութեան և գործարանների բանուորների մէջ: Նա շատ մխիթարական էր համարում Նախիջևանի համար և ցորենի ու միւս արտասահման ուղարկուող հում նիւթերի առևտրի համեմատութիւնը, նամանաւանդ որ Նախիջևանն ապրանքով ոչինչ չէր ստանում արտասահմանից, որ, նորա կարծիքով, մեծ նշանակութիւն ու խորհուրդ ունի Ֆինանսական սխտեմի մէջ:

Նալբանդեանցի հիւանդութիւնը, ինչպէս լայտնի է, թոքախտն էր, որ նորա կեանքի այդ նոր պայման-

ների մէջ սկսել էր արագ զարգանալ: Նա արդէն այն տեղն էր հասել, որ մինչև իսկ իւր նամակները չէր կարողանում մէկէն գրել, վերջացնել, այլ ընդհատումներով, որովհետև նորա մէջքն ու կուրծքը զգալի կերպով լողնում էին. երբեմն իսկ նա ստիպուած էր լինում այդ պատճառով շաբաթներով ու ամիսներով ընդհատել իւր գրական պարապմունքը: Հանգուցեալն այդ կողմից վերին աստիճանի զգոյշ էր և աշխատում էր ամեն տեսակ պահպանել իրեն. նա գորա համար ունէր և բաւականին բժշկական գիտութիւն ու պատրաստութիւն, որովհետև Մոսկուայի համալսարանում իւր ազատ ունկնդիր եղած միջոցում նա լաճախել էր բժշկական մասի դասախօսութիւններին, գործնականապէս էլ ուսումնասիրել էր բժշկականութեան գլխաւոր տարրերը: Բացի դորանից, նորան անդադար բժշկական խորհուրդներ էր տալիս իւր նամակներում Սուլթանշահը, որ լաւ էր ճանաչում իւր ընկերի հիւանդութեան բնաւորութիւնը և հանգամանքները, չենք ասում արդէն այն, որ հարկաւոր դէպքում անյապաղ բժիշկ էր հրաւիրում նորա մօտ և բանտի վարչութիւնն էլ չէր զլանում այդ դէպքում ձեռքից եկած դիւրութիւնները մատուցանելու նորոն:

Բացի իւր գլխաւոր հիւանդութիւնից, որի բնաւորութիւնն ինքն էլ, ինչպէս երևում է, այդ ժամանակներն արդէն հասկացել էր, նա տանջւում էր և ուրիշ ցաւերով, որոնք կամ դարձեալ այդ գլխաւոր հիւանդութեան հետեանքն էին և կամ անկախ, առաջ եկած նորա կեանքի նոր պայմանների մէջ: Յաճախ այնպէս ցաւում էր նորա կողքը, որ առանց ոյժ գործ դնելու չէր կարողանում նստել. փորկապութիւն ունէր, փայծաղն էր «չարութիւն անում», կոկորդում ցաւ էր զգում, տենդից տանջւում: Նա իւր ցաւերի դէմ գլխաւորապէս գործ էր դնում պաշտպանողական միջոցներ, որովհետև նա այն կարծիքին էր, որ իւր կեանքի այդ ժամանակուայ պայմաններում արմատական միջոցներ չէր կարելի գործ դնել: Նորա նամակներից մէկում, օրինակի համար, մենք կարդում ենք. «Գլխաւոր ցաւը զգում եմ կողքումս, անիծեալ լերդիս մեծանալուց զըր-

կուած եմ պարապելու բաւականութիւնից: Առանց աշխատանքի չեմ կարողանում նստել, որ մինչև անգամ հասարակ նամակ գրեմ, հիւանդութիւնս առաջ չի գնում, բայց չի էլ նուազում: Այս արդէն 20 երրորդ օրն է, որ ծծմբային քինայ եմ ընդունում և, իբրև օժանելիք, քսում եմ *cali jodatum*. Երկուշաբթուանից խմում եմ առաւօտները մի մի բաժակ դառը ջուր, բայց դեռ հետեանքը չկայ: Լերդացաւիս պատճառը հասկանալի է. — իմ արգելանքիս վերջը չի երևում: Մի ուրիշ նամակում մենք կարգում ենք. «Դուք երևի, յիշում կլինէք, որ տեսակցութեան ժամանակ ես դանդաւորում էի տենդային դրութիւնիցս, որի մէջ ես զարթել էի երկուշաբթի առաւօտը: Տեսակցութիւնից յետոյ, տենդն աւելի սաստկացաւ, իսկ երեկոյեան դէմ փոխուեց մի ուժգին պարոկսիզմի, այնպէս որ Կենէ բժիշկն այնքան դողացած չի լինիլ, որոնելով Փրանկլինին բեւեալին սառույցներում, որքան ես: Դորա հետ միասին ցաւ էի զգում և կոկորդումս, այնպէս որ կուլ տալը դժուար էր: Ձեռքիս տակ եղած միջոցներն իսկոյն գործ դրի, որ քրտնեմ: Միւս առաւօտն արդէն բժիշկն եկաւ. կեցցէ *Hel* Այդ թթուն — *acid mur. concentrat* — երեք ժամը մի անգամ, երեք-երեք կաթիլ ես ընդունում եմ հրաշալի արքայամօրի շաքարաջրի հետ, թթուն ներգործելով իբրև լուծողական, ոչնչացրեց կատտարային տենդը և նուազեցրեց կոկորդիս ցաւը, որտեղ բժիշկը կարմրութիւն գտաւ: Յոյս ունիմ, որ վաղը բոլորովին առողջ կլինիմ, *Tinct. Belladonae* թողել էի իբրև պահեստի դեղ, բայց մենք այս անգամ չենք խլիլ նորան հոմէապատների ձեռքից, որովհետև մեզ ալլ ևս բան պէտք չէ: Մի երրորդ նամակում էլ նա գրում է Առհասարակ իմ հիւանդութեանս վերաբերութեամբ ներկայ հանգամանքներում կարելի է ձեռք առնել միայն պաշտպանողական բուժիչ միջոցներ, իսկ արմատականի համար հարկաւոր են ուրիշ պայմաններ և հոգու անդորրութիւն, որ ես ունենալ չեմ կարող: Համբերութիւն, և ես կենդանի, թէ մեռած կհասնեմ խաղաղութեան նաւահանգիստը. արդէն փարոսն երևում է: Հանգուցեալի մերձաւորները պարզ կերպով զգում ու տեսնում էին,

որ այդ բոլորը վատ նշաններ են, և որ եթէ նորա կեանքի այդպիսի պայմաններն երկար շարունակուեն, այդ կարող է ունենալ նորա համար ճակատագրական վախճան, և աշխատում էին ամեն ձեռքից եկած միջոցներով, որ կարողանան, գոնէ, երաշխաւորութեամբ արձակել տալ նորան:

Նորա եղբայրներից մէկը մինչև անգամ փորձ է անում մօտենալ Խալիբին և նորա միջնորդութիւնը խնդրել, որով շատ ու շատ վշտացնում է հանգուցեալին, որ աւելի լաւ կհամարէր, ինչպէս ինքն ասում էր, Մէֆիստոֆելից օգնութիւն խնդրել, քան թէ Խալիբից: Նալրանդեանցն այդ առթիւ պատրաստուում էր մի այնպիսի ձևով ու բովանդակութեամբ նամակ գրել Խալիբին, որ դա լինէր մի կողմից ներողութիւն իւր եղբոր կատարած անտակա վարմունքի համար, միւս կողմից էլ անժխտելի ապացոյց, որ եղբայրն այդ քալն արել է, առանց իւր գիտութեան, և, վերջապէս, որ դա, այդ նամակը համոզէր նորան, որ ինքն երբէք նորանից օգնութիւն չի խնդրի: «Ես մտածում եմ, գրում է նա այդ մասին իւր եղբորը, մի փոքրիկ նամակ պատրաստել և ուղարկել Խալիբին: Այդ, նախ, կլինի մի տեսակ ներողութիւն, որ իմ եղբայրն իւր անքաղաքավարութեան պատճառով անհանգիստ է արել նորա թանկագին անձը: Երկրորդ, կլինի մի բողոք եղբօրս գործողութիւնների դէմ, գործողութիւնների, որ նա կատարել է առանց իմ գիտութեան: Այդ անհրաժեշտ է ինձ անել, որ նա չ'կարծէ, թէ եղբայրս այդ արել է իմ ներշնչմամբ, և որ մի անգամ ընդ միշտ նա համոզուի, թէ ես աւելի շուտ կհամաձայնեմ օգնութիւն խնդրել Մեֆիստոֆելից, քան թէ նորանից: Առանց դէս ու դէն ընկնելու, այս բոլորն ես նորան կգրեմ որքան կարելի է հասկանալի լեզուով ու ձևով»:

1902 Մալիսի 15

Նոր-Նախիջևան.

Ս. ՇԱՀԱՋԻՋ